

FILOZOFSKI FAKULTET
SVEUČILIŠTA U ZAGREBU
ODSJEK ZA ZAPADNOSLAVENSKE JEZIKE I KNJIŽEVNOSTI
KATEDRA ZA POLJSKI JEZIK I KNJIŽEVNOST

Anita Kisić

**ŽENSKO-ŽENSKI ODNOSI U KONCENTRACIJSKIM
LOGORIMA: APATIJA I/ILI EMPATIJA?**

Analiza ženskih zapisa iz nacističkih logora u Poljskoj

Diplomski rad

Mentor: dr.sc. Đurđica Čilić Škeljo

Zagreb, rujan 2015.

SADRŽAJ:

1. UVOD.....	6
2. KONCENTRACIJSKI LOGORI.....	8
2.1. Logori smrti.....	9
2.1.1. Auschwitz-Birkenau.....	10
2.1.1.1. Žene u Auschwitzu.....	11
3. LOGORAŠKA KNJIŽEVNOST.....	14
3.1. Poljska logoraška književnost.....	15
3.2. Žensko pismo.....	17
3.2.1. Književnice iz logora.....	22
3.3. Trauma.....	25
3.4. Svjedočanstvo.....	28
4. ODNOSI U KONCENTRACIJSKIM LOGORIMA.....	31
4.1. Žensko-ženski odnosi.....	31
4.1.1. Odnosi između majke i kćeri.....	31
4.1.2. Odnosi između sestara.....	33
4.1.3. Odnosi među zatvorenicama.....	35
4.1.4. Odnosi među čuvaricama.....	40
4.1.5. Odnosi između čuvarica i zatvorenica.....	43
4.1.5.1. Homoseksualnost u logoru.....	48
4.2. Žensko-muški odnosi.....	49
4.2.1. Odnosi između zatvorenica i zatvorenika.....	49

4.2.1.1. <i>Puffkommando</i>	51
4.2.2. Odnosi između zatvorenica i čuvara.....	52
5. ZAKLJUČAK.....	54
6. POPIS LITERATURE.....	56

Žensko-ženski odnosi u koncentracijskim logorima: apatija i/ili empatija?

Sažetak

U radu se analiziraju žensko-ženski odnosi u koncentracijskom logoru Auschwitz-Birkenau na temelju analize svjedočanstava pet žena koje su boravile u logoru. Počevši od teorijsko-povijesnih okvira 2. svjetskog rata, koncentracijskih logora, logoraške književnosti, ženskog pisma, traume, svjedočanstva te distinkcije između žensko-ženskih i žensko-muških odnosa, pokušava se prezentirati tipična logoraška zajednica. Svako od svjedočanstava ima svoje karakteristike (nastajali su u različito vrijeme i na različitim mjestima), ali zajednički im je opis nedaća, problema i tegoba zatvorenih žena u zajednici s drugim ženama.

Ključne riječi: žensko-ženski odnosi, Auschwitz, žensko pismo, trauma, svjedočanstvo

Žensko-ženski odnosi u koncentracijskim logorima: apatija i/ili empatija?

— - Napokon mogu protegnuti noge, imala je proljev, smrdjela je kao vrag, dobro da je umrla.
/ - Pa zašto si viknula da je umrla, mogle smo ujutro uzeti njezin kruh— (Żywulska, 2012:107).

1. UVOD

19. stoljeće započelo je industrijskom revolucijom, a završilo, između ostalog, osnivanjem prvih koncentracijskih logora (Kuba, JAR) za muškarce i žene. U istom stoljeću započeo je feministički pokret — Žensko pravo glasa— zahvaljujući kojem su Poljakinje već 1918. godine, a Jugoslavenke tek 1945. godine, postale politički ravnopravne muškarcima.

Nakon početnih težnji u ostvarivanju osnovnih političkih prava, uskoro se pojavio i sve veći interes za žensko izražavanje pisanjem koje je, bez obzira na okolnosti, i dalje promatrano kao nešto čudno, nenormalno i neprirodno. Možda su upravo takvi stavovi utjecali na činjenicu da je današnja kanonska književnost uglavnom – muška.

U početnom, teorijskom uvodu rada, nakon nekoliko poglavlja o koncentracijskim logorima i logoraškoj književnosti, pokušat ću objasniti termin žensko pismo te analizirati osnovnu razliku između njegovog hiperonima – muškog pisma. Razlika između ženskog i muškog pisma pretpostavlja se i u pisanju o koncentracijskim logorima, tako da ću u primarnoj literaturi analizirati autorice koje su u svojim knjigama opisale logoraška iskustva. To su sljedeća djela: *Dim nad logorom Birkenau* (polj. *Dymy nad Birkenau*) Seweryne Szmaglewske, *Nada umire posljednja* (polj. *Nadzieja umiera ostatnia*) Haline Birenbaum, *Preživjela sam Oświęcim* (polj. *Przeżyłam Oświęcim*) Krystyne Żywulske, *Putevi mojega života* (polj. *Drogi mojega życia*) Helene Dunicz Niwińskiej te *Dimovi Birkenaua* (polj. *Dymy Birkenau*) Liane Millu. Dakle, prezentirat ću pet tematski sličnih djela napisanih u razmaku od više od 50 godina (od 1947. do 2013.) Osim kratkog teorijskog osvrtu na način pisanja /teme koje autorice obrađuju te traumu i svjedočanstvo, najviše ću pažnje posvetiti opisima ženskih stanja i žensko-ženskih odnosa unutar koncentracijskog logora Auschwitz-Birkenau.

Postoji li razlika u odnosima majke-kćeri-sestre ili zatvorenice-čuvarice? Kako su se uopće međusobno slagale čuvarice u logoru? Kakve unutarnje dvojbe i razmišljanja muče žene, logorašice? Ovisi li njihovo ponašanja o godinama, vjeri, obrazovanju i društvenom statusu? Kakve posljedice logor ostavlja na njih? Čemu autorice pridaju najviše pažnje opisujući proživljene strahote? Je li njihovo pisanje terapija ili osuda? Sve su to samo neka od pitanja na koja ću pokušati odgovoriti pomoću sekundarne literature koja će uključivati prije

svega psihologiju međuljudskih, pa onda i žensko-ženskih odnosa i to prvenstveno onih kriznih koji ostavljaju traume.

U radu krećem od pretpostavke da život u logoru dovodi čovjeka do apsolutne promjene karaktera, dolazi do borbe za život ili smrt, gdje nestaje solidarnosti i morala. Svaka žena bori se, ili odustaje, za život, ne mareći za druge, osim u slučaju ako je druga žena netko od prije blizak. Analiza ovih memoara pokazat će nam postoji li barem obiteljska solidarnost u logoru ili je i nju zamijenila sebičnost te jesu li, općenito govoreći, žene uopće solidarne?

2. KONCENTRACIJSKI LOGORI

Koncentracijski su logori mjesta masovnog zatočenja domaćega ili stranog civilnog stanovništva (katkada i vojnika) u izoliranim većim ograđenim prostorima. Otvaranjem i održavanjem koncentracijskih logora totalitarni ili ratni/vojni režimi obračunavaju se s političkim protivnicima (Kovačec, 2004:83). Najčešće se u njima zatvaraju cijele grupe stanovništva (masovni politički, nacionalni, vjerski, rasni progoni), ali gdjegdje, rjeđe, radi se i o individualnoj konfinaciji. Razloga za zatvaranje pojedinaca i stanovništva više je: državna sigurnost, gospodarsko iskorištavanje, kažnjavanje te zastrašivanje ostalog stanovništva. U koncentracijskim se logorima, za razliku od zatvora gdje osuđenici dolaze zbog osobnih sudskih presuda i na određeno vrijeme, ljude zatvara najčešće zbog pripadnosti određenoj vjerskoj/nacionalnoj skupini - na neodređeno vrijeme.

Većina koncentracijskih logora ograđena su žicom (nerijetko el. nabijenom), okruženi su različitim stražarnicama koje [”]čuvaju[”] zgrade (često drvene barake namijenjene za veći broj ljudi) gdje su zatvorenici lišeni osnovnih ljudskih prava, bez obzira radi li se o tzv. kazneno-radnim logorima (najčešće namijenjenima za političke zatvorenike) ili o logorima u kojima se sustavno fizički i psihički uništavaju zatočenici (logor smrti). U takvim se logorima najčešće kažnjavalo udarcima (najmanja kazna 25 udaraca po stražnjici), izgladnjivanjem, hladnim oružjem, strijeljanjem, odlaskom u plinsku komoru i sl. *U nekim slučajevima nisu nužni stražari i ograde, nego klima, udaljenost od naselja ili drugi načini kontrole (kretanje uz pomoć propusnica, obavezne prijave i sl.) onemogućuju kretanje zatvorenika (Isto).*

Prvim pravim koncentracijskim logorima smatraju se oni na Kubi (1896.), gdje su Španjolci zatočili oko 400 tisuća civila želeći tako spriječiti njihovo sudjelovanje u ustancima. Nadalje, u Burskom ratu (1899-1902) H. H. Kitchener, britanski general, zatočio je oko 150 tisuća staraca, žena i djeca, od čega je 23 tisuće umrlo. Tijekom 1. svjetskog rata Austro-Ugarska je zarobila nekoliko desetaka tisuća pristaša nacionalnih pokreta slavenskih naroda. Svi ovi logori smatraju se *sabirnim (internacijskim) logorima.*

Pravo se značenje logora danas veže uz totalitarne sustave, a prva takva, s velikim brojem zatočenika, stvorena je u SSSR-u. Već 1918. godine tzv. ČEKA (Izvanredno povjerenstvo, naziv za tajnu policiju) organizirala je prve logore, a zatvorenici su slani u daleke krajeve gdje je manjkalo radne snage. *Organizacija mreže logora pripisuje se Naftaliju Frenkelu, koji je stvorio najveći sustav logora u povijesti (oko 8 000 logora)* (Isto). Zatvorenici su najčešće dobivali kazne od 3 do 8 godina, međutim, uz težak fizički posao (dnevno 10 do 15 sati), manjkavu prehranu, u teškim klimatskim uvjetima bez liječničke pomoći, smrtnost je bila izuzetno visoka. Naime, u prosjeku je godišnja smrtnost bila 10% (1933.), a kasnije (1938.) je porasla na 20%, dok je u zloglasnom logoru Kolymi dosegla čak 50%. *Procjene ukupnog broja stradalih različite su; uglavnom se kreću od 15 do 30 milijuna.* ⁵² *Crna knjiga komunizma*““ navodi 20 milijuna; na temelju vrela i demografskih procjena R. J. Rummel došao je do rezultata od najmanje 24, pa do mogućih 39 milijuna stradalih u razdoblju od 1918. do 1991. godine (Isto).

2.1. Logori smrti

Za razliku od kazneno-radnih logora, logori smrti bili su namijenjeni masovnoj likvidaciji zatvorenika. Prvi takvi nastali su u SSSR-u u doba velikih čistki 40-tih godina 20. stoljeća u kojima je stradalo oko milijun ljudi. U razdoblju između dvaju svjetskih ratova koncentracijske su logore osnivali fašistički i diktatorski režimi radi obračuna s političkim protivnicima (Kovačec, 2004:83).

U Njemačkoj 1933. godine, nakon dolaska na vlast, nacisti su paljenje Reichstaga iskoristili za obračun s političkim protivnicima (socijaldemokratima, komunistima i dr.) u tzv. divljim logorima. Prvi takav logor otvorio je komesar Münchena Heimlich Himmler u Dachau (ožujak 1933.), a uskoro je i slijedilo otvaranje niza novih u okolici Berlina. Formalno su ti logori bili zatvoreni do 1937. godine te su ih zamijenili državni logori. Naime, samo su Dachau i Sachsenhausen ostali od starih logora, a otvoreni su Buchenwald (1937.), Mauthausen (1938.), Flossenbürg (1938.) i Ravensbrück (1939.). Početno su to bili logori za političke protivnike (njem. *Sonderlager*), no povećanjem broja zarobljenika postajali su prisilni radni logori (njem. *Zwangsarbeitslager*). Od 1935. godine, osim političkih protivnika, zatvaraju se i ljudi na osnovi rasne, vjerske i socijalne razlike (Romi, Židovi, katolički

svećenici, homoseksualci, beskućnici, invalidi i dr.), a u ratu i vojnici, te (radi zastrašivanja) civilno stanovništvo.

Najveći su logori, međutim, osnivani izvan Njemačke, gdje su se uz dotadašnje radne logore, od kraja 1941. godine, osnivali posebni logori smrti (njem. *Vernichtungslager*), prvenstveno da bi se provelo tzv. konačno rješenje židovskog pitanja (njem. *Endlösung der Judenfrage*), za što je bio specijalno zadužen Adolf Eichmann (Kovačec, 2004:84). *Eichmann je jedan od glavnih organizatora i izvršitelja genocida, u kojem je ubijeno oko 6 milijuna ljudi. Nakon II. svjetskog rata krio se većinom u Argentini. Iako je živio pod drugim imenom, uhvatili su ga 1960. pripadnici izraelske tajne službe. Na suđenju u Jeruzalemu osuđen je 1961. na smrt i obješen* (Brozović, 2001:371).

Govoreći o najvećim logorima smrti, valja istaknuti da su oni na području okupirane Poljske bili najpogodniji jer su mjesta na kojima su logori rađeni omogućavala tajnost. Prvi takav logor bio je Chełmno (njem. Kulmhof) u kojemu je prvi put provedeno trovanje plinom te se procjenjuje da je ondje stradalo oko 160 tisuća ljudi; najzloglasniji logor bio je Treblinka, gdje je ubijeno oko 974 tisuće ljudi; u logoru Sobibór ubijeno je oko 250 tisuća, a u Belzyecu (njem. Belzec) 600 000 ljudi. Ti su logori djelovali do jeseni 1943. godine te su im tragovi uklonjeni, a funkcija im je prenesena i nastavljena u drugim koncentracijskim logorima, prvenstveno Oświęcim-Brzezinka (njem. Auschwitz-Birkenau). U tom je logoru od 405 tisuća registriranih zatočenika ubijeno njih oko 340 tisuća u plinskim komorama, medicinskim eksperimentima, od gladi i/ili od iscrpljujućeg rada. *U koncentracijskim logorima posebno su stradali Židovi, Romi (po fašističkim teorijama rasno bezvrijedni i nepoželjni) i Slaveni¹ (Poljaci, Rusi, Bjelorusi, Ukrajinci). Procjenjuje se da je u njima stradalo oko 10 milijuna zatočenika, od toga između 5,5 i 6 milijuna Židova* (Kovačec, 2004:84; Novak, 1996:158-159).

2.1.1. Auschwitz-Birkenau

Auschwitz nikada nije bio zamišljen kao logor za ubijanje Židova, nikad mu isključiva zadaća nije bila „u konačno rješenje“ – premda mu je to s vremenom postala temeljna značajka – a uz to, logor se uvijek mijenjao u fizičkom smislu, počesto odražavajući neprestane pomake i obrate kad je riječ o njemačkoj ratnoj sreći na mnogim drugim točkama. Svojim je

¹ Više o Hrvatima u logoru Vidi: Gruenfelder, A., (2007), *U radni stroj velikoga Njemačkog Reicha!*, Zagreb: Srednja Europa.

destruktivnim dinamizmom Auschwitz bio fizičko otjelovljenje temeljnih vrijednosti nacističke države (Rees, 2005:7).

Prvi zatočenici koji su došli u logor u lipnju 1940. bili su Nijemci – 30 kriminalaca prebačenih iz koncentracijskog logora, koji će postati i prvi *kapi*, odnosno zatočenici koji djeluju između SS-a i logoraša; dok su prvi poljski zatočenici zatvoreni ili zbog djelovanja u pokretu otpora ili su za naciste u ciljanoj skupini – svećenici, inteligencija ili jer nekom od Nijemaca nisu bili po volji. Upravo su oni, većinom se radi o studentima prebačenima iz zatvora u Tarnówu, podigli logor². I ne samo to, logoraši su pomagali Njemačkoj u ostvarivanju svih planova – od davanja sirovina na novu Njemačku (npr. granit), preko otvaranja eksperimentalnih jedinica za ispitivanje prirodne medicine, poljoprivredne proizvodnje do proizvodnje odjeće, vitaminskih napitaka i porculana (Rees, 2005:40-44).

Na kraju, od stotine tisuća ljudi, samo je nekoliko stotina pušteno iz Auschwitza prije same likvidacije i napuštanja logora. Nitko pouzdano ne zna zašto su odabrane baš te osobe. Pretpostavlja se da se radi o pritisku Crvenog križa i još nekih ustanova koje su vodile kapanju za oslobođenje iz logora. Tako su i profesori s Jagielonskog sveučilišta, zatvoreni 1939. godine nakon 14 mjeseci u logoru, oslobođeni, naravno - oni koji su logor preživjeli (Rees, 2005: 50-51). Naama Shik piše kako je najveći broj preživjelih logoraša, nakon rata, izašao upravo iz logora Auschwitz. Za usporedbu, iz Chelмна, Belzeca, Sobibora i Treblinke samo je nekoliko stotina preživjelih, dok je iz Auschwitza ukupno spašeno oko 65 tisuća muških i ženskih logoraša (Shik, nd:1-2).

2.1.1.1. Žene u Auschwitzu

Nijemci su 26. ožujka 1942. godine izgradili u Auschwitzu ženski logor, u kojemu je početno smješteno oko dvije tisuće žena: većinom kriminalke i degenerične³ žene te nekoliko desetaka političkih zatvorenica iz koncentracijskog logora Ravensbrück, ali i slovačke Židovke, čiji se transport smatra prvom zabilježenom (registriranom) deportacijom u Auschwitz u okvirima konačnog rješavanja židovskog pitanja⁴. Zaprimanje zatvorenika se u Birkenau razlikovalo od zaprimanja u drugim logorima. Naime, zatvorenice su prvo morale proći tzv.

² Detaljnije o procesu izgradnje logora: Butryński, R. (2013), *Holocaust i ludobójstwo*, Na: dws-gip.pl, URL: <http://www.dws-xip.pl/reich/zagłada/oboz10.html> (pregledano 07. kolovoza 2015.)

³ Polj. *asocjalne kobiety*. Prijevod preuzet od Julija Benešića.

saunu, odnosno kupalište ispred koje su ostavljale sve svoje stvari i vrijednosti. Nakon pranja, brijane su im glave, ali i ostali dijelovi tijela što sve zatvorenice pamte kao jedno od najtraumatičnijih logoraških iskustava.⁴ Kasnije bi dobivale prugastu odjeću i odlazile do ureda gdje su im zapisivani podaci i tetoviran broj zatvorenika. Nakon toga, odlazile su u karantenu koja je trajala oko tri tjedna u kojoj su one najslabije – umrle. One otpornije bile su raspodijeljene po drugim blokovima.⁵

Ranije spomenute kriminalke i degenerične žene postale su funkcionalno osoblje – čuvarica bloka/blokovska (polj. *blokowa*), odnosno *logorašica koji je u nacističkim logorima bio šefica grupe logoraša i provodila odluke uprave, za što je bila donekle privilegirana*⁶ i kapo/glavarica (u službenoj terminologiji zatvorski funkcionar (njemački: *Funktionshäftling*)). Upraviteljica logora bila je Johanna Langefeld, jedina o kojoj su nakon rata zatvorenice imale pozitivne komentare, dok je zapovjednik logora Rudolf Hoess o svojem osoblju općenito loše govorio: *Mislim, da su u Ravensbrücku za Auschwitz probrali zaista najgoru vrstu zatvorenica. Svojom podlošću, vulgarnošću i zloćom prelazile su značenje kriminalke. Bile su to ponajviše višekratno kažnjene prostitutke, žene koje bude gađenje. Moglo se predvidjeti da će takve zvijeri maltretirati podređene im zatvorenice, međutim, to se nije moglo izbjeći,* napisao je nakon rata u svojoj autobiografiji.⁷ 27. travnja 1942. godine u Auschwitz je došao prvi transport Poljaka, od čega je 127 bilo političkih zatvorenica koje su već boravile u zatvorima u Tarnovu i Krakovu.⁸

Jedna od najtežih kazni u Auschwitzu bilo je šibanje. Osuđenici su dobivali najmanje 15 udaraca palicom ili kožnatim bičem. Žene su nerijetko bile vezane, a ako bi se onesvijestile, polijevali bi ih vodom. U ženskom logoru šibanje se vršilo javno, za vrijeme apela/prozivki ili u kupaonici. U Auschwitzu su bile izgrađene i posebne ćelije koje su bile jako male i bez prozora. Štoviše, bile su toliko male da se u njima nije moglo sjediti, a kamoli ležati. Kada bi u tu ćeliju stavili tri ili četiri zatvorenice, one bi se počele gušiti. Druge kazne bile su zabrana slanja i primanja pisama te glad. Često vlasti nisu zatvoricama davale neki od obroka, neovisno o tome je li ona radila ili nije. Također je česta kazna bila kazna „klečanja“ u

⁴ Helena Dunicz-Niwińska to naziva *etapama odčovječenja*, str. 48.

⁵ Usp. URL: <http://o-historii.pl/obozy-koncentracyjne-iii-rzeszy-zycie-codzienne-kobiet/> (pregledano 05. kolovoza 2015.)

⁶ Usp. Hrvatski jezični portal: <http://hjp.novi-liber.hr/index.php?show=search> (pregledano 14. srpnja 2015.)

⁷ Anon, (2014), *Kobiety w Auschwitz. 72 lata temu Niemcy utworzyli na terenie obozu oddział kobiet*, Na: Polska times.pl. URL: <http://www.polskatimes.pl/artykul/3377847,kobiety-w-auschwitz-72-lata-temu-niemcy-otworzyli-na-terenie-obozu-oddzial-kobiety-zdjecia.id.t.html?cookie=1> (pregledano 14. srpnja 2015. godine).

⁸ Isto.

kojoj su žene morale klečati ruku podignutih u zrak, dok je popularna ^{SS}zimski^{SS} kazna bila polijevanje gole zatvorenice hladnom vodom koju je najčešće provodila SS-Aufeseherin Elizabeth Hasse.⁹

Isprva je ženski logor bio pod zapovjedništvom vlasti iz Ravenbrücka, a u srpnju 1942. godine pao je pod jurisdikciju KL Auschwitz. Također, u srpnju zapovjedništvo logora odlučilo je prebaciti ženski odjel u Auschwitz-Birkenau, koji je tada bio još nedovršen, a među rijetkim logorima ostao je prepoznatljiv do evakuacije u siječnju 1945. godine.¹⁰ O Birkenauu (Auschwitz II) odlično je pisala Seweryna Szmaglewska, poznata poljska književnica, navodeći kako je u početku (1942.) Birkenau bio ^{SS}močvarno polje, ograđeno električnim žicama. Nije bilo nikakva puta, nikakvih staza između blokova, cijeli je logor bez vode, a isto tako nije imao (uostalom, sve do konca) nikakve kanalizacije. Sva nečistoća, izmetine, otpaci leže smrdeći i gnjijući. (...) Birkenau službeno ne postoji. Nikada se ne spominje u adresama^{SS} (Szmaglewska¹¹, 1947:20). Birkenau je bio sastavljen od dva jednaka prostora, a u svakom je bilo po 15 zidanih i 15 drvenih baraka. Zanimljivo je što Szmaglewska spominje kako su na vratima baraka bili obješeni natpisi *Pferdfestelle* (konjušnica) koji su se zadržali do zadnjeg dana, a ^{SS}na mjestu koje je određeno za jednoga konja, smješteno je 18 do 30 ljudi^{SS} (Isto, 22).

Nerijetko se događalo, a osobito pred kraj rata, da su zatvorenike preseljavali iz logora u logor, međutim, većina njih je prošla i iskusila logorski život u Auschwitzu. Halina Birenbaum, preživjela Židovka koja je objavila svoje svjedočanstvo o logoru, uspoređuje Majdanek s Auschwitzom: ^{SS}U Majdanku su barake bile napravljene od svježih dasaka, zapravo, sve je bilo napravljeno od drva. Ovaj logor se činio, u usporedbi s onim, masivan, dugačak, pomno isplaniran, izgrađen za zauvijek^{SS} (Birenbaum, 2001:117).

⁹ Usp. URL: <http://o-historii.pl/obozy-koncentracyjne-iii-rzeszy-zycie-codzienne-kobiet/> (pregledano 05. kolovoza 2015.)

¹⁰ Za razliku od Auschwitza, ostali logori ranije su evakuirani i likvidirani.

¹¹ Sve citate Seweryne Szmaglewske s poljskog je preveo Julije Benešić, a ostale A. Ki.

3. LOGORAŠKA KNJIŽEVNOST

*Iako historiografija uvijek daje prednost dokumentarnoj, primarnoj građi nad ovakvom, memoarsko-dnevničkom, sekundarnom, ipak bez kvalitetne memoaristike nema cjelovite i vjerodostojne povijesne znanosti.*¹²

Logoraška književnost (polj. *literatura lagrowa* od rus. *lagier* – logor) razlikuje se od druge logoraške (polj. *lager*) jer je prenosila proživljena iskustva sovjetskih zatvorenika, a ne nacističkih (razlika poljski *lager* (sovjetski logor) i *lager* (nacistički logor)). Druga razlika proizlazi iz činjenice da se sovjetska logoraška književnost zbog političkih prilika nije mogla objavljivati i pokazivati u Poljskoj/Rusiji, već jedino u emigraciji. Veliki broj poljskih autora logoraške (sovjetske) književnosti tek nakon oslobođenja i preseljenja na Zapad počinje pisati bez straha od cenzure koja je vladala u komunizmu. Naime, upravo su se u emigraciji počele pisati prve priče, pisma, sjećanja, reportaže i romani. Spomenimo poznatije: *Dzieje rodziny Korzeniewskich* (1942) Melchiora Wańkowicza, *Ludzie sponiewierani* (1945) Hermine Naglerowe, *Wspomnienia starobielskie* (1944) Józefa Czapskog, *W domu niewoli* (1946) Beate Obertyńskiej, *Między sierpem a młotem* (1948) Wacława Grubińskiego, *Tulacze dzieci* (1948) Hanne Ordonówny, *Książka o Kołymie* (1950) Anatola Krakowieckog, *Tyfus, teraz słowiki* (1951) Mariana Czuchnowskog te jedno od najpoznatijih djela sovjetske logoraške književnosti *Inny świat* Gustawa Herlinga-Grudzińskiego. Najpopularnije djelo ruske književnosti sovjetskih logora je roman Aleksandra Sołženicyna *Archipelag Gulag*. Zbigniew Jarosiński je odlično objasnio motivaciju poljskih autora: *Poljaci su bili prva grupa koja je uspjela napustiti logor, gdje je uvijek sjedilo milijun ljudi, a njihovo se pero kretalo potrebom iskazivanja istine koja je dotada svijetu još bila nepoznata.*¹³

U sovjetskoj logoraškoj književnosti ne opisuje se samo okrutna realnost života u sibirskim radnim logorima, već se osobito pažnja posvećuje i odnosima i događajima prilikom grotesknih sudskih procesa, neugodne istrage, optužnice utemeljene na lažima te neljudski uvjeti u zatočeničkim centrima. Za razliku od njemačkih logora, u sovjetske su logore smještali osobe osuđene na temelju presude, što je u praksi značilo da bi doslovno svatko

¹²Mihaljević, N. (2012), *Književnost iz logora*, Na: Krična masa. Preuzeto: <http://www.kriticnamasa.com/item.php?id=139> (pregledano 15. srpnja 2015.) Objavljeno je u Republici (DHK), 2012, br. 3.

¹³Marłęga, K. (nd), *Literatura lagowa*, Na: Współczesność. Kulturalna Polska. Preuzeto: <http://wspolczesnosc.klp.pl/a-9235-2.html> (pregledano 15. srpnja 2015.)

mogao biti zatvoren. Također, za razliku od nacističkih logora, sovjetski su imali dugogodišnju tradiciju i povijest jer postojali su puno prije izbijanja rata, a namijenjeni su bili za šikaniranje protivnika komunističkog sustava.¹⁴

3.1. Poljska logoraška književnost

Iako se u raznim poljskim povijestima književnosti navodi kako je Seweryna Szmaglewska prva koja je opisala stvarnost života u njemačkom koncentracijskom logoru, odnosno da je njezina knjiga *Dim iznad logora Birkenau* (polj. *Dymy nad Birkenau*), objavljena 1947. godine, prvi književni zapis o logorima, odnosno o Auschwitzu, Arkadiusz Morawiec ističe drugačije. Naime, mnogobrojni autori objavljivali su za vrijeme i netom nakon rata, većinom u obliku reportaža o nacističkim logorima koji su kasnije objavljivani i u zasebnim knjigama, a ne, kao dotada, u različitim časopisima (Morawiec, 2009:41-53). Također, Morawiec negira dotadašnja književnopovijesna istraživanja koja su navodila kako je logoraška književnost nastala za vrijeme rata, ističući kako su prve publikacije na poljskom jeziku nastale i prije 1. rujna 1939. godine. Naime, radi se o reportažama Jerzyja Rogowicza nastalim između 17. rujna i 22. studenog 1936. godine za novine *Kurir Warszawski* o logoru Dachau; naslovi reportaža bili su: *U koncentracijskom logoru; Zašto? Otkada?; „Odgajanje“ u logoru; Širinom i duljinom logora; Poljski „hodnik“ u logoru; Kako ih hrane?; Budućnost logora* (polj. *W obozie koncentracyjnym; Za co? Od jak dawna?; "Wychowanie" przez obóz; Wszereż i wzdłuż obozu; "Korytarz" polski w obozie; Jak ich żywią?; Przyszłość obozu*) (Morawiec, 2009).

O lošim stranama hitlerovskog režima otvorenije se počelo pisati kada je Hilter 28. travnja 1939. godine objavio antipoljsku kampanju. Dva teksta koja su detaljnije (negativnije) pisala o nacističkim logorima nastala su nedugo nakon početka rata. Opširnije i sadržajno bogatije bilo je djelo Władysława Wójcika *Bio sam u paklu* (polj. *Byłem w piekle*) nastalo nakon višemjesečnog boravka u logoru Buchenwald. Osim patriotskih fragmenata, Wójcikova sjećanja prikazuju neobičnu sliku logora, ona su neka vrsta reportaže, autor ne piše o sebi, već prenosi emocije koje osjeća dok gleda. On je više promatrač i svjedok. U tekstu piše općenite informacije: raspored logora, ponašanje prema zatvorenicima, posao, bježanja, ali i imena povlaštenih osoba u logoru koja trebaju čitatelja uvjeriti u vjerodostojnost napisanog.

¹⁴ Isto.

Drugi važan tekst nastaje također 1939. godine, ali uz sam tekst objavljene su i fotografije. Bio je naslovljen *U njemačkim koncentracijskim logorima* (polj. *W niemieckich obozach koncentracyjnych*), anonimno je objavljen u poznanijskom *Przewodniku Katolickom*, jednom od najpopularnijih društveno-vjerskih časopisa. Tekst je nastao na temelju autorovih iskustava, ali i razgovora s bivšim zatvorenima u kojem se čitatelju prikazuje kako njemački logor izgleda izbliza te poziciju njegovih zatvorenika (Morawiec, 2009).

Književnost 20. stoljeća zapravo je donijela sasvim novu poetiku i nov način opisivanja/predstavljanja svijeta. Djela koja su tematizirala logoraške prilike često su odmicala od literarnosti i poetične naracije te su zapravo često faktografski predstavljala događaje, smireno, suzdržano, bez autorskog komentara. Takve su primjerice priče Zofie Nałkowske u zbirci *Medaljoni* (polj. *Medaliony*).

U brojnim djelima o logoru, prvenstveno onim čiji su autori isticali svoje katoličanstvo, pripovjedač je i lik koji emocionalnim, ponekad i patetičnim stilom prenosi svoja razmišljanja u obliku osude, dok su oni pozitivni likovi često herojski predstavljeni, čak i idealizirani. Štoviše, pokazuje se velika razlika između moralnih, junačnih i solidarnih zatvorenika te onih zlih - vlasti. Krystyna Żywulska u knjizi *Preživjela sam Oświęcim* (polj. *Przeżyłam Oświęcim*) te *Iz ponora* (polj. *Z otchłani*) Zofie Kossak odličan su primjer takvog načina pisanja o logoru.

Osim tih dvaju načina opisa, postoje i djela koja karakterizira tzv. *solidarno pamćenje* (pojam Kazimierza Wyke). Ovi radovi, naglašavajući konačnu pobjedu humanističkih vrijednosti, pokušavaju duboko razumjeti logorašku stvarnost, mehanizme vladanja u logoru te transformaciju psihe zatvorenika koji su očuvali predlogorašku etiku, u suprotnosti sa zatvorenima koji su podlegli, čija je osobnost degradirana životom u kobnoj stvarnosti gulaga i logora. Humanističke ideje u takvim djelima predstavljene su kao ugrožene, koje treba braniti i za njih se boriti. Takvim zapisima smatraju se primjerice djela *Drugi svijet* (polj. *Inny świat*) Gustawa Herlinga-Grudzinskog i *Na neljudskoj zemlji* (polj. *Na nieludzkiej ziemi*) Józefa Czapskog.

Sljedeću skupinu čine djela u kojima pripovjedač logor gleda kao potpuno novi i drugačiji svijet, bez postojećih etičkih načela, gdje vrijede posebna pravila. Logoraška stvarnost ostavlja duboke posljedice na psihu zatvorenika, a proces prilagodbe na istu pojedinca čini logorašem - subordiniranim fiziološkim potrebama (glad, strah, itd.), lišenog vrijednosti, ispunjenog mržnjom. Pripovijedanje u takvim djelima uglavnom je u prvom licu,

nenemetljivo, bez moralnih sudova i emocija te je akcentirano normalnošću zla u takvim uvjetima. Takvim načinom pisane su priče Tadeuza Borowskog te knjiga Abrahama Kajzera *Iza žica smrti* (polj. *Za drutami śmierci*).

Zadnji, manji dio logoraške literature čine djela čiji su autori pokušali opisati stvarnost logora kroz satiru ili apsurd te su prvenstveno usmjerena na život u gulazima. Takva djela prikazuju različitost ideologije i propagande od svakodnevne stvarnosti logora, kao i apsurdnost njegova postojanja. Tako su, primjerice pisali Sergiusz Piasecki u *Zapisima časnika Crvene armije* (polj. *Zapiski oficera Armii Czerwonej*) ili *Izgrađujemo kanal* (polj. *Budujemy kanał*) Witolda Olszewskog (Burska, 1992:742-746).

Važno je spomenuti kako Morawiec ističe da logorašku književnost u Poljskoj, ali i u drugim zemljama, pišu književnici koji su bili zatvoreni, zatvorenici koje je logor učinio književnicima te oni koji logor nisu iskusili, ali o njemu pišu (Morawiec, 2009:57). Najbrojnija su djela o logoru zapravo bila književni debiji, o kojima se razmišljalo i koje se planiralo još za vrijeme života u logoru, gdje su, ako je bilo moguće, na krajičke papira pisali misli ili, češće, pjesme koje su imale oblik *duhovne samoobrane* (Isto, 63-64). Logoraška proza, za razliku od poezije, većinom je nastajala nakon oslobađanja iz logora, dok je ona rijetka napisana u logoru, većinom izgubljena ili neobjavljena. O logoru se puno pisalo i još uvijek se piše, iako su u posljednje vrijeme češće književnoteorijske analize logoraške književnosti.

3.2. Žensko pismo

U jednom trenutku povijesti žene su odlučile značajnije utjecati na promjenu svog dotadašnjeg života u sjeni muškaraca i isključivog postojanja u ulogama domaćice, žene i majke. Počeci emancipacije te borbe za ravnopravnost spolova započinju u 18. stoljeću, iako se prijelomni događaji odvijaju tek na prijelomu 19. u 20. stoljeće kada počinje tzv. prvi val feminizma. Glavni cilj prvakinja feminizma (većinom su to bile američke i engleske sufražetkinje) bila je borba za jednaka građanska prava muškaraca i žena, odnosno njihova ravnopravnost u javnom životu. Zahvaljujući tadašnjim težnjama žene su izborile pravo glasa, ali i prava vezana uz obiteljski život (brakovi, razvodi i sl.). Iste su feministice pokušavale

istaknuti različite oblike diskriminacije žena kroz povijest te ih predstaviti kao negativne, odnosno nepoželjne karakteristike jednog suvremenog društva¹⁵.

Jedna od začetnica feminizma u Poljskoj bila je Narcyza Żmichowska poznata po romantičarskom djelu *Poganka*. Osnovala je feminističku grupu „Entuzjastki“ te, kao pedagogica i didaktičarka, osmislila dvije vrste obrazovanja žena: kućni (za one koje žele vršiti tradicionalnu žensku ulogu) te intelektualni (za nadarenije koje teže obrazovanju). Valja spomenuti još i Elizę Orzeszkowę, pozitivističku književnicu, također veoma angažiranu u ostvarivanju ženskih prava, ali i u asimilaciji Židova te Marię Konopnickę, koja je poticala ženski glas svojim člancima u tjedniku *Bluszcz*. Sve tri navedene književnice nisu bile samo feministice i težile ostvarivanju ženskih prava, nego su pokušavale utjecati na opću političku i društvenu sliku Poljske kraja 19. i početka 20. stoljeća. Danas su poznate i priznate poljske književnice čija se, nerijetko politički usmjerena književna djela rado čitaju i analiziraju.¹⁶

Nakon početnih težnji u ostvarivanju osnovnih političkih prava, uskoro se pojavio i sve veći interes za žensko izražavanje pisanjem koje je, bez obzira na okolnosti, i dalje promatrano kao nešto čudno, nenormalno i neprirodno. Krystyna Kłosińska u članku *Tijelo, odjeća, žudnja* (polj. *Ciało, ubranie, pożądanie*) analizira tadašnji položaj književnica spominjući kako su se žene morale nositi s kritikom, ironijom, a čak i užasavanjem, čuđenjem te stavovima da im ne priliči raditi nešto čime se bave isključivo muškarci. Zapravo, žensko stvaralaštvo gledalo se kao nešto „hromo“ u usporedbi s stvaralaštvom muškaraca (Kłosińska, prema Borys) i upravo zato je kanonska književnost većinom – muška.¹⁷ U hrvatskoj književnosti Lidija Dujić navodi sedam kanonskih autorica i to redom: Cvijeta Zuzorić, Ana Katarina Frankopan Zrinski, Katarina Patačić, Dragojla Jarnević, Ivana Brlić-Mažuranić, Jagoda Truhelka i Vesna Parun (Dujić, 2011). Zanimljivo je da među tih sedam hrvatskih književnica nije spomenuta Marija Jurić Zagorka koja je itekako važna u okviru ženskog pisma i borbe za ravnopravnost spolova. Naime, upravo je ona 1909. godine sudjelovala u jednoj od najznačajnijih feminističkih polemika u Hrvatskoj - o ravnopravnosti spolova, koju je otvorila Mira Kočonda temom „Žena i naprednjaštvo“, a uključile su se i Zagorka tekstem „Napredna žena i današnji muškarci“ i Zofka Kveder koja je pisala o „modernoj ženi i braku“. Njihove teze napao je A. G. Matoš tvrdeći da žena može biti

¹⁵ Borys, M. (nd), Nałkowska – pisarka kobiet, URL: <https://interanal.wordpress.com/2014/06/04/nalkowska-pisarka-kobiet/> (pregledano, 07. kolovoza 2015.)

¹⁶ Usp. URL: <http://www.feminoteka.pl/muzeum/pisarki.pdf> (pregledano 08. kolovoza 2014.)

¹⁷ Jasna Koteska navodi podatak da je zastupljenost autorica u svjetskom književnom kanonu 10-12% (Koteska, 2002:27).

isključivo majka i bračna družica, ali smatra poželjnim da bude i poezija i vjernost, dok je sve ostalo prostitucija, a posebno nekakva borba za emancipaciju.¹⁸ Mariju Jurić Zagorku zatvarali su u sobicu, dok je pisala za novine *Obzor*, jer je glavni urednik Šime Mazzura smatrao da je *žensko u redakciji kulturni i moralni skandal* (Lasić, 1986, prema Jakobović Fribec, 2006).

Identična situacija je bila i u 19. stoljeću u Poljskoj: žene koje su htjele pisati članke u novinama ili knjigama, mogle su to činiti jedino pod muškim pseudonimom, jer je bilo nezamislivo da pristojna žena zarađuje pisanjem; tako je primjerice Maria Konopnicka svoje prve pjesme objavila pod pseudonimom Marko. Slično je bilo i s Nataliom Dzierżkównom, popularnom poljskom književnicom s početka 20. stoljeća, koja je svoje stihove, poeme i priče objavila pod imenom Jerzy Orwicz. I danas neke žene objavljuju članke i knjige pod imenom koje ne označava spol jednoznačno. Odličan primjer je Joanne Rowling koja je svoje knjige o Harryju Potteru objavljivala kao J. K. Rowling jer joj je bilo rečeno da će knjiga biti bolje prihvaćena ako spol autora nije očevidan.

Zašto su bolje prihvaćene knjige koje potpisuju muškarci? Znači li to da autorice pišu lošije od muškaraca? Što je uopće žensko pismo? Jagna Pogačnik spominje da je žensko pismo termin koji se veže uz feminističke teorije i rodnu književnu analizu koja je 60-ih i 70-ih u zapadnoeuropskim književnostima doživjela procvat. U Hrvatskoj se žensko pismo razvija 80-ih gdje književnice tumače feministička pitanja, status intelektualke u patrijarhalnom društvu, žensko-ženske odnose, obiteljske odnose, ženske stereotipe i sl.¹⁹, dok se žensko ratno pismo javlja krajem devedesetih godina 20. i početkom 21. stoljeća, gdje je oduvijek bilo manje važno od muškog ratnog pisma te tim putem nailazilo na svakakva mišljenja i osude.²⁰

U Poljskoj se žensko pismo od 1945. do 1989. godine razvijalo u ograničenoj stvarnosti i otporu, prekidima i nastavcima, izostavljanjima i vraćanjima, zapravo - postojalo je u svojoj neodređenosti (Iwasiów, Galant, 2011:6). Ewa Kraskowska nabraja neke tipične karakteristike ženskog pisma: nekonzistentnost teksta, fragmentarnost, nelinearnost, ekscentričnost, digresivnost, prednost sadašnjosti naspram epske prošlosti, te, u konačnici –

¹⁸Dunja Detoni Dujmić spominje drugačije Matoševe navode na temu ženskog pisanja. (Detoni Dujmić, 1998:26).

¹⁹ Usp. URL: http://aquilonis.hr/dodaci/pisci_na_mrezi/pogacnik_zensko-pismo.pdf (pregledano 08. kolovoza 2015.)

²⁰ Podsjetimo kako je primjerice Slaven Letica u članku u Globusu 1992. šest hrvatskih književnica nazvao *vješticama* jer *siluju* Hrvatsku pišući o ratu i ratnim traumama „na feministički način“.

somatičnost, odnosno *pisanje o tijelu*. U francuskom feminizmu pojavljuje se pojam *écriture feminine*, koje američka znanstvenica Elaine Showalter definira kao *upisivanje ženskog tijela i ženske različitosti u jezik, odnosno tekst* (Showalter, prema Budrewicz, 2005). Žensko tijelo je, po suvremenim feminističkim teorijama, neposredan izvor ženskog pisma, odnosno ono je alternativni diskurs. Žena – autorica upija vanjske slike i podražaje, podliježe im, ⁵²²postaje zrcalom, a zrcalni odraz nastaje kao proizvod⁵²³ (Cixous, prema Budrewicz, 2005).

Posebnu važnost u ženskom pismu zauzima iskustvo; autorica preko izlaganja vlastite intimnosti, korištenja emocionalnog jezika, uspostavlja kontakt s adresatom poruke – najbolje ženskim. U slavnom djelu *Meduzin smijeh* Hélène Cixous ističe: *dok piše, žena opet postaje tijelom, koje joj je više nego oduzeto, jer shvaća da joj je do tada bilo čudno i strano* (Isto). Ovaj fragment ne odnosi se u potpunosti na ženska iskustva u koncentracijskim logorima (Cixous o tome ne piše ili piše vrlo malo), ali u potpunosti se uklapa u analizu takvih posljedica. U prvom trenutku kada ulaze u logor, ljudima se oduzima tijelo, kao na brodu koji tone, prvenstvo imaju majke i djeca, u smrti također. Onima koji prolaze kroz selekciju, reže se kosa, dezinficiraju im intimna područja grubom krpom. I, najvažnije, nema mjesta za skromnost i sram. Kako Żywulska opisuje: Čistili su nas ispod pazuha i između nogu, što je kod SS-ovaca koji su stajali pored izazvalo salve smijeha. Vidjelo se da ih zabavljaju naši nespretni i sramežljivi pokreti (Żywulska, 2012:156). Tijelo više ne postaje ženskim vlasništvom, ono pripada logoru, a logor s njim čini što ga je volja.

U ženskom pismu mora se čuti žensko tijelo, žena mora ponovno tjelesno ⁵²²propostojati⁵²³, tijelo mora postati izraz stila. Žensko pisanje je subverzivan čin, to uvođenje *kaosa osobnih izraza, prepuno vlastitih imena i njihovih značenja* (Cixous, prema Budrewicz, 2005). Sve autorice, čija će se sjećanja ovdje spomenuti, navode bezbroj imena, ne žele da zatvorenice ostanu anonimne, ili samo broj. Svaka od zatvorenica ima svoju povijest trpljenja i umiranja, a kolegice iz zatvora nerijetko oslovljavaju od milja: Zosia, Marysia, Haneczka i sl. Polazišne točke takvog ženskog pisanja su zadobivene rane, jednako psihičke kao i fizičke – općenito – negativna iskustva. Žene zapisuju rane, pišu jer su *ostale unakažene* (Kłosińska, prema Budrewicz, 2005). Jedna od likova u sjećanjima Krystyne Żywulske kaže: ⁵²²(...) naša se patnja prije svega temelji na trajnosti, na beznađu. Stalno smo u stanju bola, i psihičkog i fizičkog. To je kao kad te boli zub. Ili kao da ti stalno netko blizak umire. Ili kao da stalno netko na tebe pljuje⁵²³ (Żywulska, 2012:98). U logoru je tijelo postajalo centar svijeta i oko njega su se odvijale najveće ljudske drame. François Chirpaz, francuski filozof, u svom eseju o

tijelu tvrdi da tijelo primjećujemo tek u neugodnim situacijama, u bolu, te ono tada postaje centrom našeg svijeta (Chirpaz, prema Budrewicz, 2005). Żywulska opisuje susret s muškarcem kod rijeke u kojem mu daje do znanja da se više ne osjeća ženom te, u skladu s tim, ne može u njega gledati kako gleda žena kojoj je ženstvenost oduzeta: „Osjećajući na sebi muškarčev pogled, žena doznaje istinu o Drugom i o sebi samoj u očima Drugoga“ (Żywulska, 48). Ona se ne želi suočiti s istinom koje je itekako svjesna. Kada ju je poljubio, objasnila je: „Jeste li poludjeli, kako me možete ljubiti, zar nemate ni trunka smisla za estetiku“ (Isto). U logoru žena ne može biti žena jer joj na svakom koraku oduzimaju njezine posebnosti. Je li žena lik bez kose, osušenih prsiju, sterilizirana, bez menstruacije, teška oko 25 kilograma, prljava, puna ušiju, smrdljiva? Kakve veze ima ta slika s bujnim, zdravim, prijeratnim ženskim tijelom - estetskim tijelom?

U konačnici, Lucy Irigaray smatra kako je ženski glas u reprezentativnom sistemu i znanju, koje su falocentrične, samo poluglas. Jedini način ženskog izraza ostaje furija, kada se izražava tijelo koje se ne može verbalizirati. Histerija, njezina reformirana, civilizirana metoda, ženi dopušta izražavanje nezavisno od slika i logike falocentrizma (Irigaray, prema Budrewicz, 2005). Histerija je u logoru jedini način izražavanja protivljenja. Tijelo govori, tijelo vrišti – bezglasna ženska histerija (Budrewicz, 2005). Halina Birenbaum opisuje odupiranje prema šogoričinom odlasku u plinsku komoru: „Nisam se dala: stisnula sam ruke, opirala se nogama, vrištala...“ (Birenbaum, 2001:138). Histerija je glasna i kada se manifestira kroz pobunu, protest protiv nepravdnog i neljudskog umiranja. Zadnji pozdrav, zadnja opomena, zadnje riječi su se u logoru, prije umiranja, pojavljivale naglo, kao da ne vjeruju da će umrijeti: Żywulska opisuje odlazak na kupalište te strah koji je sveprisutan – strah od smrti. Jedna zatvorenica je osjetila plin i toliko potencirala strah od moguće smrti da su sve podlegle njezinoj sugestiji te počele vrištati: „Plin, plin!“ Kasnije su shvatile da nije to uopće bio plin, nego je stalan strah ostavio otisak na ljudskoj psihi (Żywulska, 2012:221). One, ali i svi drugi, nisu htjeli umrijeti u tišini, iako su znali da čuvarima njihova vrištanja ništa ne znače.

Žene se izražavaju i u plaču, on je znak nevjerojatne osjetljivosti, znak postojanja, iako su u logoru i suze bile zabranjene. Dunicz-Niwińska opisuje kako je Alma Rosé rekla drugoj zatvorenici, koja je plakala jer je vidjela brata u logoru: „Ovdje se ne plače“ (Dunicz-Niwińska, 2013:104). Ona to i objašnjava: „Ipak, u Alminoj sam oholosti vidjela način

izbjegavanja emocija, koje ionako nikog nisu mogle spasiti i samo su budile razornu gorčinu^{“““} (Isto).

U muškim logoraškim sjećanjima^{“““}, piše Joan Ringelheim, ^{”””}koje sam čitala, nisam pronašla da su se zajedno grijali za vrijeme apela^{“““} (Ringelheim, 1985:744), dok svaka autorica piše o tome kao o nečem najnormalnijem: ^{”””}Stisnule smo se jedna uz drugu, zaboravljajući na nedavne svađe i tučnjavu, samo se pokušavajući ugrijati, a kada su se približavale kapo ili nadglednice, brzo smo se udaljavale jedna od druge^{“““} (Birenbaum, 2001:101). Ringelheim također spominje kako su žene u svojim svjedočanstvima uvijek govorile o spolnoj ranjivosti: spolnom ponižavanju, silovanju, seksualnoj razmjeni, trudnoći, pobačaju, osjetljivosti zbog svoje djece - svim brigama koje muški autori samo spominju, ili, češće, uopće ne spominju (Ringelheim, 1985:744).

Žene koje su uspjele izdržati pakao početka, hladnoću, glad, apele, dezinfekcije, ako se nisu psihički slomile, našle su snagu i volju za životom, ne samo svojim, već i tuđim. Boravak u logoru svima je bio težak, i muškarcima i ženama, ali žensko pisanje je tjelesnije negoli kod muškaraca (Budrewicz, 2005), dok se, u konačnici, samo zanimanje o postojanju diferencijacije između muškog i ženskog iskustva u ratu, logoru ili egzilu pojavljuje tek osamdesetih godina (Zlata, 2004:172).

3.2.1. Književnice iz logora

Iako je puno veći broj muškaraca koji su pisali o logorima, u ovom radu centralnu pažnju zauzimaju djela pet odabranih autorica, žena koje su boravile u koncentracijskom logoru Auschwitz-Birkenau te netom nakon ili puno godina poslije, opisale svoja iskustva.

Prva od odabranih pet koja je napisala knjigu o logoru, bila je Seweryna Szmaglewska (1916-1992) koja je zbog njemačke okupacije morala prekinuti studij te pristupiti urotničkoj organizaciji u kojoj je radila sve do svog uhićenja 18. srpnja 1942. godine. Gestapo ju je uhitio radi ^{”””}bunjenja i uvrede njemačkoga naroda^{“““} te ju nakon dvomjesečnog boravka otpremio u koncentracijski logor u Oświęcim. U logoru je Szmaglewska preživjela zarazne bolesti, glad i zimu te je, nakon dvije godine, uspjela pobjeći za vrijeme tzv. marša smrti: zagnula se bijelom plahtom i srušila u snijeg. Nakon povratka, pola je godine pisala o svojim doživljajima u logoru. *Dim nad logorom Birkenau* (polj. *Dymy nad Birkenau*, 1945) doživio je velik uspjeh i prije nego što su o knjizi objavljene prve recenzije. Knjiga je doprla i do Nürnberga te je u veljači 1946. godine Vrhovno ratno sudište pozvalo Szmaglewsku kao

svjedokinju optužbe. U svojim je *iskazima uglavnom govorila o položaju žena i djece u Birkenauu* (Benešić, 1947:9). Logoraške teme zadržava i u nekim drugim svojim djelima, ali postaje poznata i zbog svoje dječje književnosti (npr. *Czarne stopy*).

Godinu dana nakon Szmaglewske, objavljena je knjiga Krystyne Żywulske *Preživjela sam Oświęcim* (polj. *Przeżyłam Oświęcim*). Rođena je 1914. godine u židovskoj obitelji kao Sonia Landau. U Łódžu je završila židovsku gimnaziju, a 1941. godine, jačanjem nacističke opkupacije, zatvorena je s obitelji u varšavskom getu. Godinu dana kasnije uspjela je pobjeći s majkom i prijeći na arijevsku stranu gdje se predstavila kao Zosia Wiśniewska, uključila u pokret otpora te organizirala pomoć nepreseljenim Židovima. Gestapovci su je uhitili 1943. godine te se na saslušanju Wiśniewska predstavila kao Krystyna Żywulska. Zatvorena je kao politička zatvorenica u varšavskom zatvoru Pawiak, a iskustva iz zatvora podrobnije su opisana u knjizi *Prazna voda* (polj. *Pusta woda*, 1963). Nakon boravka u zatvoru, preseljena je u koncentracijski logor Auschwitz-Birkenau gdje se javljaju nagovještaji njezine literarne nadarenosti. Naime, u logoru piše pjesme (*Wymarz przez bramę; Apel* i dr.) koje postaju toliko popularne da su ih druge zatvorenice učile napamet, iako je manji broj pjesama izgubljen. Njezina najpopularnija logoraška iskustva opisana u knjizi *Preživjela sam Oświęcim* predstavljaju jedan od najranijih i najznačajnijih doprinosa poljskoj književnosti holokausta (Milewski, nd).

Liana Millu rođena je u Pisi 1914. godine u židovskoj obitelji. Još kao maleno dijete ostala je bez roditelja te su je odgajali baka i djed koji su poticali pisanje od njezinih najranijih godina, tako da već kao sedamnaestogodišnjakinja objavljuje prve članke. Nakon diplome iz razredne nastave, radi kao profesorica u osnovnoj školi sve do objavljivanja fašističkih rasnih zakona. Kasnije se uključuje u talijanski pokret otpora te za vrijeme jedne urotničke misije biva uhićena i deportirana prvo u Auschwitz, a kasnije i u Ravensbrück. Nakon rata posvetila se pisanju o svojim iskustvima deportacije²¹, a njezino najpoznatije djelo je *Dimovi Birkenaua* (tal. *Il fumo di Birkenau*, 1947; polj. *Dymy Birkenau*) sastavljeno od šest različitih priča, odnosno od šest različitih ženskih iskustava određenog događaja u logoru. Zapravo, njezin stil pisanja najviše odudara od ostalih ovdje odabranih svjedočanstava jer praktički autorskog komentara nema. Pripovijedanje je *in medias res*, bez klasičnih²² osvrtu na prijeratno stanje, bez uvoda i detaljnijih opisa likova, a sama autorica je u svim pričama većinom svjedok tuđih

²¹ Usp. URL: <http://travasamento.altervista.org/liana-millu/22-biografia-liana-millu> (pregledano 11. kolovoza 2015.)

nesretnih sudbina. U konačnici, iako kratko štivo, po riječima Prima Levija: *Dimovi Birkenaua* Liane Millu ubrajaju se u jedan od najdirljivijih svjedočanstava europske dokumentacije koja opisuje njemački koncentracijski logor za žene Auschwitz-Birkenau, a zasigurno je i jedno od talijanskih djela koje je napravilo ogroman pomak u takvoj vrsti književnosti (Levi, 2007:5).

Halina Birenbaum sljedeća je u nizu žena čije je svjedočanstvo o životu u logoru bilo privatnim, ali i prvim književnim iskustvom. Rođena je 1929. godine u Varšavi u židovskoj obitelji te je već kao jedanaestogodišnjakinja doživjela pravo značenje nacističke okupacije. Nakon dužeg boravka u varšavskom getu, gdje ju je, zajedno s ostatkom obitelji, majka na sve načine pokušavala spasiti od transporta, prvo je zatvorena u koncentracijskom logoru Majdanek iz kojeg je uskoro prebačena u Auschwitz-Birkenau. Oslobođenje je doživjela tek 1945. godine u logoru Neustad-Glewe nakon kraćeg boravka u Ravensbrücku. Poslije rata preselila se u Izrael gdje je često držala predavanja o svojim zatvoreničkim iskustvima. Glavna preokupacija kojom se autorica bavi u knjizi *Nada umire zadnja* (polj. *Nadzieja umiera ostatnia*, 1967) je život i smrt poljskih Židova; tužno je to svjedočanstvo iz kojeg, bez obzira na sve, proizlazi mir, dobrotu i vjera u čovjeka.²²

Helena Dunicz-Niwińska posljednja je odabrana autorica kojoj je nedavno (2013.) objavljena knjiga sjećanja *Putevi mogega života: sjećanja violinistice iz Birkenaua* (polj. *Drogi mojego życia: wspomnienia skrzypaczki z Birkenau*). Rođena je 1925. godine u Beču, ali je djetinjstvo i ranu mladost provela u Lavovu gdje je naučila svirati violinu te studirala pedagogiju. Ratne prilike utjecale su i na život u Lavovu: teror, strah i bijeda postali su svakodnevicom. Nakon očeve smrti zbog bolesti 1943. godine, majka i ona bile su uhićene jer je tajna služba smatrala da su i one djelovale u konspiraciji jer su s konspiratorima živjele. Nakon devetomjesečnog boravka u zatvoru prebačene su u logor Auschwitz, gdje je Dunicz-Niwińska smještena u logoraški orkestar koji je vodila slavna Alma Rosé. Ubrzo joj u logoru umire majka, ali Dunicz-Niwińska, bez obzira na različite bolesti, preživljava. Nakon što je deportirana u Neustadt-Glewe i nakon što su njemački čuvari napustili logor, zajedno s grupom zatvorenica kreće prema Poljskoj, gdje neko vrijeme živi kod logoraške prijateljice Jadwige Zatorske. Nakon rata, pa sve do umirovljenja, radila je u poljskom glazbenom

²² Usp. URL: <http://www.books.e-oswiecim.pl/halina-birenbaum-hope-is-the-last-to-die.html> (pregledano 11. kolovoza 2015.)

nakladništva te prevodila teorijske tekstove o klasičnoj glazbi.²³ *Putevi mojega života* jedina je njezina knjiga o logoru, nastala u razgovoru s Mariom Szewczyk, koja opisuje njezinu ranu mladost, boravak u logoru, ali i oslobođanje, kasniji rad te ponovni posjet logorima, ovoga puta - turistički. Osim toga, autorica na kraju prilaže popis imena, brojeva, datuma i funkcije zatvorenica u logoru, kojih se uspjela sjetiti, te rječnik logoraških izraza.

3.3. Trauma

Trauma je *ozljeda, posebno ona izazvana iznenadnom fizičkom silom*, ali važnije trauma je *težak doživljaj (duševni šok) koji duže ili kraće vrijeme ometa normalno odvijanje psihičkih aktivnosti; psihičko opterećenje ili ono što teško opterećuje pamćenje i emocije*.²⁴

Ako je suditi po ovoj definiciji, svi ljudi doživljavaju traume, jer sve ono što ostavlja težak pečat na nas, naziva se traumom, a ona se, društveno (tradicionalno) gledano, smatra više ženskim, negoli muškim iskustvom. *Ne jednom do danas povijest je pokazala da se riječ „žena“, izdvojena iz neupitnog poretka očiglednoga, podudara s riječju kriza. „Žensko pitanje“, „ženska prava“, „ženski problem“, ma koju sintagmu da podastire određeni diskurs, ona se javlja u suton neke krize* (Sklevicky, 1983).

Žene se neugodnih događaja sjećaju slabije nego muškarci; one se lakše prisjećaju sretnih trenutaka, dok muškarci bolje pamte nesretne situacije.²⁵, iako se čini upravo obratno. Žene više pričaju o svojim problemima, ali tako se i lagano lišavaju istih, iako nikada ne zaboravljaju, dok je u muškoj psihi/odgoju obavezno ne iskazivati pretjerane emocije. Zašto se ljudi (žene) imaju potrebu vraćati na proživljene neugodne trenutke, na traume? Još je Sigmund Freud primijetio kako se bolesnici oboljeli od traumatskih neuroza konstantno vraćaju na sami trenutak nesreće bez svoje volje i nazvao je to *fiksacijom*. Neki likovi u svjedočanstvima, koje će se ovdje analizirati, nalik su Freudovim pacijenticama, *koje kao da su fiksirane na jedan određeni dio svoje prošlosti, ne znaju kako bi se toga oslobodile, pa su se zato otuđile i svojoj sadašnjosti, i budućnosti* (Freud, 2000:290).

²³ Usp. URL: <http://dwiehistorie.institutlukasiewicz.pl/helena-dunicz-niwinska/> (pregledano 11. kolovoza 2015.)

²⁴ Usp. Hrvatski jezični portal. Preuzeto: <http://hjp.novi-liber.hr/index.php?show=search> (pregledano 08. kolovoza 2015.)

²⁵ Usp. Pečnik, L., Sindik J. (2013), *Neki aspekti psihološke antropologije žene*, stručni rad. Vidi: http://hrcak.srce.hr/index.php?show=clanak&id_clanak_jezik=167792 (pregledano 08. kolovoza 2015.)

Osobe koje su doživjele traumu najčešće su tjeskobne, depresivne, postaju ovisnici, u sebi i/ili na glas kompulzivno ponavljaju traumatičan slučaj ili ih sasvim nesvjesno, u snu ponavljaju u obliku noćne more. Također, traume ne moraju nužno biti pojedinačne, nego, kao što će se vidjeti u svim odabranim svjedočanstvima, one mogu biti i kolektivne, a prošlo se stoljeće nazivalo i stoljeće traume (Felman, 2007:203).

Jacques Lacan u *Seminaru I* smatra kako trauma, dok ima potiskujuće djelovanje, naknadno intervenira. *U tom specifičnom trenutku dio subjekta odjeljuje se od simboličkog svijeta u čiju je integraciju uvučen. Nakon toga taj svijet više neće biti nešto što pripada subjektu. Subjekt više neće govoriti o njemu, niti ga integrirati. Usprkos svemu taj će svijet ostati tu negdje, iskazan – ako možemo tako reći – nečim što subjekt ne kontrolira.* Naravno, ova ideja razlikuje se od uvriježenog razmišljanja da za terapiju trauma mora biti otkrivena u razgovoru (s terapeutom) te tako zaboravljena preko suočavanja sa strahom ili preko rekonstrukcije traumatičnog događaja. Za Lacana *trauma nije čvrsta jezgra koja se nije integrirala u simboličko* te zato o njoj subjekt ne može govoriti, odnosno odnosi se na nju kao na nešto što je izvanjsko u odnosu na njega (Lacan, prema Salecel, 2002:196).

Cathy Caruth u predgovoru svoje knjige o traumi kaže kako psihijatrija, neurobiologija, sociologija, politički/socijalni aktivizam, ali i književnost i film – koriste traumu kako bi pokazali različite vrste, iskustva, pristupe traumi i traumatičnom²⁶(Caruth, 1995:ix). Teorija traume zapravo se može podijeliti na dva temeljna pravca: *naglasak na traumi kao „razbijanju“ prethodno cjelovitog identiteta i naglasak na funkciji preživljavanja, gdje trauma dopušta prolazak kroz nenasosno iskustvo (...) i tek prepoznajući traumatično iskustvo kao paradoksalan odnos destruktivnosti i preživljavanja u stanju smo (...) prepoznati nasljeđe (...) razornoga iskustva* (Caruth, 1995, prema Felman, 2007:204). Pokušat ćemo pokazati da se kod ovdje odabranih zapisa trauma doživljava kao „normalnost“, kao svakodnevno, nešto neizbježno, nešto što ne poznaje ni rod ni spol, nešto od čega se ne može pobjeći, odnosno s čim treba naučiti živjeti, jer svi smo doživljavali i doživljavamo traume. Osobito, kao što spominje Caruth, osvijestimo li da se trauma javlja s određenom vremenskom zadržkom. Žrtve traume, zapravo, ne doživljavaju traumu kao takvu samo tijekom traume, ponekad je prevladavanje traume još teže, ono postaje svojevrsnom borbom za opstanak (Caruth, 1995:9).

²⁶ Slično kaže i Felman, S. (2007), *Bilješke U: Pravno nesvjesno: suđenja i traume u dvadesetom stoljeću*, Zagreb: Deltakont, str. 204.

Zapravo, prema Caruth, trauma se ne doživljava kao puka represija ili obrana, nego kao vremenska odgoda koja pojedinca vraća nakon prvog šoka. Trauma je ponavljanje patnje događaja, ali istovremeno je i konstantno napuštanje traumatičnog događaja, dok se povijest traume može odvijati samo kroz slušanje drugoga. Taj govor i slušanje o traumi ne govore nam samo ono što već znamo jedni o drugima, nego i ono što mi sami ne znamo iz svoje traumatične prošlosti (Isto, 10-11). Tako i govor likova u ovdje odabranim knjigama, čitateljima prenose svoju povijest traume, bila ona uzrokovana ratom, bolešću, smrću drage osobe ili mladenačkim problemima. U pozadini svega, ostat će tijelo, bilo ono erotski prikazano i sredstvo za zaplitanje radnje ili bilo ono objektom traumatiziranja u rasponu od bolesti do silovanja i mučenja, a ne zaboravimo - o tijelu je najteže pisati (Zlatar, 2002).

Za traumu veliku važnost ima i svjedočenje kao *iskazivanje u prvom licu, pojavljuje se u dijelu terapijske prakse s traumatiziranim žrtvama. U pripovjednom procesu rekonstrukcije traume ključan je trenutak kad pacijent/ica ponovno osvoji vlastitu povijest kad se dovrši radnja pripovijedanja priče, jer tada traumatski doživljaj zaista počne pripadati prošlosti* (Herman, citat prema Zlatar, 2004:165). Teza o neiskazivosti traume pokazuje se u dva argumentacijska oblika. Prvi je filozofski i govori o neizrecivosti ne-čovječnog kao takvog, a drugi je psihijatrijski koji kaže da jake traume dovode do gubljenja identiteta te kao takve ne mogu biti izrečene, a kamoli riješene. Neiskazivost traume tako se ustvari povezuje u temelju s nepojmljivošću ne-čovječnog zločina, odnosno, traume koja je čovjeka dovela s onu stranu čovječnosti, kakva je *trauma holokausta*.

U istraživanjima o holokaustu često se ističe kako preživjeli nerijetko imaju poteškoće prilikom opisivanja traumatičnih događaja u logoru. Smatra se da oni imaju osjećaj o dvostrukom identitetu: prvi povezan sa sadašnjošću i drugi povezan prošlim traumatskim iskustvima (Salecl, 2002:196-197). *Usprkos svim njihovim pokušajima da uredi život ili ga vrate u normalu, taj rascjep će ostati. Preživjeli tako često govore da žive nekako pored svojeg iskustva holokausta. Jedan preživjeli, primjerice, kazuje: 'Imam osjećaj (...) da ja kakav sam bio u logoru nisam ja, to ja nije osoba koja sam ja sada ovdje'* (Langer, prema Salecl, 2002:197).

O traumi holokausta među prvima je počela pisati Seweryna Szmaglewska, a kako je djelo brzo našlo svoju publiku, bila je, kao što sam već spomenula, pozvana i u Nürnberg na svjedočenje; čak je i u predgovoru napisala: *Da se izbjegnemo nesporazumi, ističem da ničim*

ne kanim povećati važnost činjenica niti ih umanjiti u interesu propagande. Ima stvari koje ne treba uvećavati. Sve što tu navodim, u stanju sam da dokažem pred svakim sudištem^{““““} (Smaglewska, 1947:15). Birenbaum svoja iskustva nije počela bilježiti netom nakon rata, već 1967. godine, iako je kasnije postala svjesna da je to trebala učiniti nakon oslobođenja jer: ^{““““} Kada sam završila pisanje, osjećala sam se odlično, ispunjeno! Upravo sam to trebala učiniti, to se od mene zahtijevalo. Osjećala sam da proživljavam najuzvišeniji trenutak u svojem životu^{““““} (Birenbaum, 2001:8). Pisanje o svim tim događajima imali su dvostruki cilj: bili su terapija i svjedočanstvo, terapija zbog svjedočanstva (Żywulska, 2012:357). ^{““““} Pokušala sam tom knjigom pokazati sve što se tamo dogodilo i zahvaljujući tome mogla sam dalje živjeti^{““““} (Isto, 358). Dunicz-Niwińska počinje pisati kasno, sa svojih 90 godina, a iako su joj sugerirali da piše i prije, nije se mogla na to natjerati. Spominje kako su joj u pisanju, osim Marie Sewczyk, pomagali i fragmenti koje je pisala na nalog doktora Stanisława Klodzińskiego, koji ju je često znao pitati: ^{““““} Zašto ste preživjeli logor?^{““““}, na što bi mu ona odgovarala: ^{““““} Čak i u tim neljudskim uvjetima postojali su ljudi koji su drugima pomagali pobijediti tu sudbinu ili osjetiti olakšanje u njezinom preživljavanju^{““““} (Dunicz-Niwińska, 2013:9). Upravo više o drugim ljudima nego o sebi pisala je Lianna Millu, odnosno ona je rijetko kada bila u prvom planu te njezine priče, za razliku od ostalih detaljnih kronoloških zapisa, idu *in medias res* različitih tema (majke koja umire sa sinom, zatvorenice koja pogiba zbog ljubomore čuvarice i sl.).

3.4. Svjedočanstvo

Interes za svjedočanstva o traumatskim iskustvima iz Drugog svjetskog rata javlja se početkom osamdesetih (Badurina, 2009:219), međutim *teorija diskursa, etnološka i književna teorija, upozoravaju na razlike u značenju između svjedočanstva i svjedočenja, odnosno između historiografsko-dokumentarističkog svjedočanstva s jedne, a književnog svjedočenja (testimonial literature) s druge strane*. Diskurzivna praksa svjedočenja tako se nalazi između: usmenog i pismenog, oponašanja i pripovijedanja, priopćavanja i ispovijedi, dokumentarističkog i umjetničkog, historiografskog i publicističkog, vjerodostojnog i skeptičkog, cjelovitog i fragmentarnog, pouzdanog i nepouzdanog te između izrecivog i neizrecivog (Jambrešić prema Zlatar, 2004:163). Svjedočanstvo (poseban diskurzivni oblik) i svjedočenje (posebna diskurzivna praksa) pojavljuju se u različitim situacijama i radi

različitih razloga te ne pripadaju isključivo historiografiji ili književnosti. Renata Jambrešić-Kirin smatra da je svjedočenje *osnovni oblik izvještavanja o stvarnosti*, a Zlatar dodaje *da u njemu nije još došlo do razdvajanja privatnog i kolektivnog iskustva, osobnog i onog što je važno za zajednicu* (Zlatar, 2004:164). Autorica spominje i knjigu *Crisis of Witnessing* Shoshane Felman u kojoj piše: *Svjedočiti ne znači jednostavno pripovijedati već i obvezati se, i obvezati druge pripovijedanjem: preuzeti odgovornost – govorom – za povijest ili za istinu jednog događaja, za nešto što, po definiciji nadilazi osobno jer ima opću vrijednost i posljedice* (Felman, prema Jambrešić-Kirin, prema Zlatar, 2004:164).

Prema suvremenoj teoriji traume i psihoanalitičkoj tradiciji, dvije su glavne vrste sjećanja: *narativno, koje prorađuje iskustvo i daje mu pripovjedni oblik (working through), te traumatsko pamćenje, koje se opire naraciji jer se mehanički oživljava (reinscenira, odjelovljuje) u obliku drame kojoj je subjekt podčinjen (acting out)* (Badurina, 2009:219). Za Giorgia Agambena je pak subjekt svjedočanstva onaj koji svjedoči o desubjektivaciji; no pritom ne treba zaboraviti da *svjedočiti o desubjektivaciji* može značiti samo da subjekt svjedočanstva kao takav ne postoji, da svako svjedočanstvo predstavlja proces ili strujno polje kojim neprestano prolaze silnice subjektivacije i desubjektivacije. Time do izražaja dolazi nedostatnost dvaju suprotstavljenih stavova koja su podijelila stavove kada je riječ o Auschwitzu: onaj humanističke retorike, koji tvrdi: *Svi ljudi su čovječni*, te onaj antihumanistički, prema kojem su *samo neki ljudi čovječni*. Svjedočanstvo, međutim, govori nešto sasvim drugačije što bi se moglo uobličiti u sljedeću tvrdnju: *Ljudi su ljudi u mjeri u kojoj nisu čovječni* – ili, točnije: *Ljudi su ljudi u mjeri u kojoj svjedoče o ne-čovjeku* (Agamben, 1998:33-34).

Osim toga, važno je spomenuti i termin literatura svjedočenja, koja je važnija za ovaj rad. Ona je drugačija od autobiografske proze po svojoj apelativnoj funkciji koja želi pobuditi svijest čitatelju o njegovoj ulozi svjedoka tuđeg svjedočenja (Jambrešić Kirin, prema Zlatar, 2004:165). Svjedok, iako možda nesvjesno, uvijek zahtijeva publiku, čitatelja. Svjedočenje nije unutarnji dijalog između dva *ja*, iz njega ne smije izostati adresat, osobito ako se radi o traumatiziranom svjedoku (Zlatar, 2004:165).

Raspravljajući o statusu svjedoka, očito je da bi se svjedočenju priznao status događaja, mora se vjerovati svjedoku, iako za ono što nam govori, svjedok nema dokaza. *Svjedočenje je čin vjerovanja, a ne znanja, gesta povjerenja u subjektivnu, a ne objektivnu istinu. One ne postoji bez 'dobre volje' vjerovanja svjedoku* (Jambrešić Kirin, prema Badurina, 2009:242).

Autorice ratnog diskursa osobe su koje su *pravo na priču* stekle vlastitim životom, odnosno njihovo je pripovijedanje proizvod autentičnog iskustva, iako pripovijedanje u prvom licu ne znači nužno pripovijedanje o sebi. Štoviše, pisanje o ratu predstavlja i priču zajednice koja komentira i/ili pripovijeda o drugim iskustvima i drugim ljudima (Zlata, 2004:167). Lianna Millu u knjizi *Dimovi Birkenaua* piše u prvom licu, ali ne piše o sebi, piše o tuđim iskustvima za koja se pretpostavlja da ih je vidjela ili čula. Slično čini i Seweryna Szmaglewska, iako je njezina priča uokvirenija, nego li ona Liane Millu. Szmaglewska piše u neodređenom licu, s određenim odmakom te se ponekad više čini promatračicom negoli sudionicom: ”Kiša bez prekida pada, srebrnastom mrežicom zastire pojas žica i svjetiljaka. Tu se sreću žene, kćeri, majke, sestre, uznemirene zbog događaja u muškom logoru. Čuju kako odande dopire žamor. Boje se da će možda već sada krenuti transport” (Szmaglewska, 1947: 293).

4. ODNOSI U KONCENTRACIJSKIM LOGORIMA

4.1. Žensko-ženski odnosi

U ovom poglavlju predstaviti će se analiza žensko-ženskih odnosa u svim mogućim oblicima: unutar obitelji (majka-kćer-sestra) te unutar logora (zatvorenica-čuvarica; čuvarica-čuvarica; zatvorenica-zatvorenica). Osim toga, pokušat će se teorijski objasniti mogući razlozi nasilnog ženskog ponašanja u koncentracijskom logoru, kao i istaknuti motive tzv. ženske solidarnosti.

4.1.1. Odnosi između majke i kćeri

Dunicz-Niwińska u svojim prijeratnim opisima u knjizi *Drogi mojego życia. Wspomnienia skrzypaczki z Birkenau* navodi kako je vezanost za obitelj prije svega bila usmjerena prema ocu i braći, a kasnije, nakon zatvaranja u zatvor i logor piše o brizi prema majci koju je stalno osjećala. Prva situacija u kojoj se osjećala prisnost prema majci je prilikom saslušanja na kojem su morale biti gole: „Svojom tijelom pokušala sam malo sakriti majku kojoj je ta situacija vjerojatno teža nego meni“ (Dunicz-Niwińska, 2013:33). Kasnije, boraveći razdvojeno od majke u zatvoru, Helena samo razmišlja o majci: „Najveća briga mi je bila svijest da je moja mama morala boraviti u tim neljudskim uvjetima, a ja, osuđena na boravak u drugoj ćeliji, ne samo da nisam znala što se s njom događa, već joj nikako nisam ni mogla pomoći“ (Isto, 37).

Kad joj je majka preminula od bolesti, Dunicz-Niwińska opisuje kako je nije išla vidjeti jer, pretpostavlja, majčino će tijelo biti na hrpi tijela u redu za spaljivanje: „Ipak nisam vidjela leš. Nisam htjela gledati NJU na hrpi golih, mršavih tijela. Dovoljno je da sam je vidjela u tom jadu, dok je ležala na donjoj koji²⁷ u bloku Birkenau, dok su tinjale posljednje iskre života na ležaju u bolnici. Bilo mi je svejedno: živjeti ili ne“ (Isto). Kao što tvrde Caroline Eliacheff i Nathalie Heinich: *Gubitak majke razlikuje se od gubitka oca, ili bilo kojeg drugog člana obitelji: postoji doista nešto specifično u gubitku majke (...). To ne znači da se žalovanje zbog smrti majke odvija na isti način kod svih kćeri; no to nam omogućuje da*

²⁷ Koja je ležaj na tri kata na kojem je u koncentracijskim logorima znalo ležati i do 30 žena.

se zapitamo što gubi kći kad izgubi majku. Pitanje je to opravdanije što taj gubitak očito nije uvijek jednak, jer njegova težina ovisi o kćerinoj dobi (Eliacheff, Heinich, 2004:285). Halina Birenbaum ostaje bez majke kao jedanaestogodišnjakinja te se u njezinim opisima, logično, više opisuje važnost majke. Od samog početka knjige, Birenbaum opisuje majčinu brigu za sve članove uže i šire obitelji što je nekada rezultiralo i Halininom ljubomorom: „Većinu je kućnih obaveza majka meni naredila jer nije htjela da bi sestrična Halina mislila kako je, s obzirom da je postala siroče, iskorištavana. Jednako se majka ponašala prema Chilekovoju zaručnici. I nju je pokušavala štedjeti na svakom koraku“ (Birenbaum, 2001:66-67). I ne samo da je Halina osjećala ljubomoru radi obavljanja poslova, nego jer je majka više hrane davala sestrični Halini i Heli, bratovoj zaručnici. Sjeća se da je majka primijetila njezin pogled pun mržnje te ju je diskretno odvušla na stranu i objasnila: „Ne mogu ih voljeti kao vas – rekla je – moram im, dakle nečim drugim nadomjestiti izgublenu ljubav“ (Isto, 67). Nakon majčine smrti, Hela, Halinina šogorica, preuzima ulogu majke u Halininom životu: „Od sada, ja sam tvoja majka“ (Isto, 96). Hela koja preuzima ulogu majke u Halininom životu upravo je ono što je Halini bili potrebno *jer izgubivši majku prije nego što su odrasle, kćeri gube istodobno objekt ambivalentne ljubavi i identifikacijski oslonac koji im je još potreban* (Eliacheff, Heinich, 2004:285).

Millu pak opisuje zatvorenicu Adelu koja je u logoru izgubila trudnu kćer te nakon toga pokazuje neko stanje ludila: „Nakon kćerine smrti sve joj je bilo gore, a sada je bolje ne slušati njezina naklapanja“ (Millu, 2007:49). Teško je govoriti kome je gore: kćeri koja je izgubila majku ili majci koja je izgubila kćer. Adela se nakon kćerine smrti povlači, počinje razgovarati ili sama sa sobom ili inscenirati razgovor s mrtvom kćeri o čemu pišu Eliacheff i Heinich: *Taj način na koji majka oživljava kćer koje se morala odreći predstavlja jedan oblik prerađivanja koji se odvija u nesvjesnom, na onoj „drujoj pozornici“ o kojoj govori Ginette Rimbault, 'gdje su urezane naše prve slike, naše rane afektivne veze, gdje se ocrtavaju putanje naših nagona, na pozornici zabilježenih označitelja koji će prebivati u nama i određivati naš odnos prema životu i smrti'. Jednako je i na duhovnom planu, s pokušajima da ponovno pronađe izgubljeno dijete stupajući u kontakt s njim posredstvom duha, onkraj smrti* (Eliacheff, Heinich, 2004:272).

Ostala ženska logoraška svjedočanstva više opisuju tugu za majkama ili kćerima, ali i istodobno sreću jer su ove izvan logora. Żywulska je zatvorena zbog rada u otporu te, na sreću, logoraško iskustvo doživljava sama, bez obitelji pa tako i majke. Međutim, majka joj je

neprestano u mislima, osobito kada drugi pričaju o svojim obiteljima i kako oni izvan podnose neznanje o svima njima zatvorenima. Krystyna većinom tješi druge zatvorenice koje tuguju za svojim majkama i sestrama, govoreći im neka budu sretno što su one, majke, na slobodi, tako su i majke zatvorenice sretno što su im kćeri, sinovi i muževi negdje izvan logora. Upravo ta svijest ljude tjera naprijed: „Moj sin čeka. Zna li gospođo zašto sam dobro? Zato jer sam ja zatvorena, a on na slobodi“ (Żywulska, 2012:145).

4.1.2. Odnosi između sestara

Logoraška iskustva sa sestrom slična su onima s majkom ili bilo kojim drugim članom obitelji. Daleko od ostatka obitelji, u drugačijem svijetu, okruženi glađu, bolestima i zlobom, odnos prema sestri i briga za nju postaju jednaki nagonu za životom. Sve će se učiniti za njezin i svoj spas. Żywulska razmišlja o sestri koja je izvan logora, na sigurnom, te se prisjeća njezinih riječi: „Sjetila sam se, kad se jednom sestra vratila iz Lublina i pričala kako je na ulici vidjela zatvorenice iz Majdanka: 'Kažem ti, u prugastom odijelu, bose, obrijane, neuhranjene, smrznute, a pored njih hodale su druge, normalno odjevene žene. Kad bi ja tamo završila, ili netko meni blizak, radije bih umrla'“ (Żywulska, 2012:50). Međutim, sestra joj u pismima poručuje neka izdrži, a iste te riječi pomažu Żywulskoj, daju joj snagu i volju.

Sestre su rijetko kada bile temom logoraških sjećanja ovdje odabranih autorica te su većinom autorice same bile svjedokinje tuđih sestrinskih iskustava. Szmaglewska opisuje trenutak kada jedna od zatvorenica prepoznaje svoju sestru u koloni koja je stigla u logor i čeka na selekciju: „Edita Links, radnica u političkom odjeljenju, naglo je zakoraknula prema žicama. Napeto promatra, a zatim progovori tiho: / - Moja sestra Šarika. / Žene ne poznaju koja je u onoj povorci njezina sestra. Edita se propinje na prste i gleda prema vlaku, iz kojega neprekidno izlaze ljudi, a odjednom joj lice postade sivo i, raširivši preneraženo oči, veli: - Moja majka – šurjak – otac – baka – tetka. Svi su tu. Cijela moja rodbina. / I ne mareći za opasnost kojoj se izvrgava, viče: /- Šari! Šari! Predaj dijete baki! / Mlada Židovka s djetetom u ruci okreće se prema logoru, prepoznaje sestru iza žica i digne ruke u znak pozdrava. Edita uporno ponavlja: / - Dijete baki, daj dijete baki! / Šari ne znajući što znače te riječi, poslušno se okreće prema staroj ženi što ide iza nje odjevena u crninu, i daje joj dojenče“ (Szmaglewska, 1947:251).

S druge strane, Millu opisuje nesolidaran odnos sestara kojem svjedoči i prema kojemu se pokazuje vidljivo nerazumijevanje. Naime, piše o zamršenom odnosu sestara Gustine i Lotti s kojima je kratko vrijeme dijelila blok. Millu kasnije ponovno sreće Gustine u logoraškoj karanteni i ispituje ju za sestru, na što joj ova odgovara da je Lotti umrla: ⁵⁵²²Ali zašto je Gustine napravila takav izraz lica kad sam joj spomenula sestru? U logoru su se sve sestre voljele gotovo bolesno⁶⁶⁶ (Millu, 2007:148). Kasnije druge zatvorenice objašnjavaju Millu gdje je Lotti: ⁵⁵²²One ne samo da živi, nego joj je bolje nego nama! Htjela bih i ja tako živjeti! Onakve kao njezina sestra odlaze u kamin, a kurve će uvijek biti potrebne. / - Kurve? – ponovila sam začudno. / Lotti se priključila Puffkommando u Auschwitzu, što njezina sestra nije dobro prihvatila; prekrižila ju je. Zato ti je to rekla. Lotti joj šalje različite stvari, ali ona to ne želi, tako da sve uzima sebi ona koja nosi te stvari od Lotti do Gustine⁶⁶⁶ (Isto, 151). Millu je i sama doživjela i vidjela Gustininu reakciju na poklon, naime bacila ga je na pod i počela plakati, što su druge djevojke jedva dočekale – nagnule su sve na pod u želji da nešto od bačenog uzmu. Millu se sjeća i susreta s Lotti, kad su zbog posla išle u Auschwitz I. te su morale, radi alarma, sakriti u obližnjoj zgradi koja je bila upravo Puffkommando. Millu je iskoristila priliku i pitala za Lotti, a u razgovoru joj Lotti daje do znanja da ne razumije sestrino ponašanje: ⁵⁵²²Jer voljele smo se. Kako je moglo doći do toga da dva bića, koja su toliko godina skupa živjele, odjednom postanu tako daleke, kao stranci, kao vragovi? Vjerojatno se ne sjećaš, kad sam ti pričala da su nas uhitili u isto vrijeme, nismo imale vremena ni pozdraviti obitelj, bacili su nas u kamione pune preplašenih, izgubljenih ljudi. Imale smo samo jedna drugu. Cijelim putem, cijelu logorašku karantenu smo provele skupa u strahu da će nas rastaviti⁶⁶⁶ (Isto, 168). Lotti se opravdava Liani da ona nije mogla i znala krasti, a volja za životom bila je jača, a Gustini vjera nije dopuštala da prihvati Lottinu odluku: ⁵⁵²²Gustine se okrenula Bogu, moleći ga za spas, a ja sam joj rekla, gledajući u dim iz krematorija: - Ovo je tvoj Bog. / A ona je spustila glavu i od tada me počela mrziti⁶⁶⁶ (Isto, 169). Lotti pokazuje jednako nerazumijevanje prema Gustine: ⁵⁵²²- Toliko o krvnom srodstvu! – uzdahnula je Lotti. – Kakve ima veze jesi li sestra, brat ili netko drugi iz obitelji, kada sve vidiš drugačije i kada vas razlika vaših pogleda čini još više dalekim i stranim, nego kod onih koji se dosad nisu znali? Ista krv teče njezinim i mojim tijelom, isto djetinjstvo i sudbina, a između nas je rastao zid, jer sam se ja bojala smrti, a ona je vjerovala u božji spas⁶⁶⁶ (Isto, 170). Zapravo, iako se većinom zatvorenice u logoru drže obitelji i poznanica iz prijeratnog života, tražeći i pružajući jednako potrebnu utjehu i spas, u svemu postoje izuzeci i hijerarhija

važnosti. Za neke je obitelj na prvom mjestu, ponekad i iznad njih samih, a za neke druge su važnija, u zadnje spomenutom slučaju, vjerska načela i osobna, nemoralna probitačnost.

4.1.3. Odnosi među zatvorenicama

Nakon dugog putovanja u stočnim vagonima, žene dospijevaju u logor gdje ih presvlače, briju, te im oduzimaju dostojanstvo. Iako svjesne što logor znači, nijedna od njih, naravno, nije bila spremna na sve što ih je ondje čeka, a to su, između ostalog, bile i druge žene –zatvorenice. Dunicz-Niwińska opisuje kako se brzo snašla u logoru te kako njezin odnos prema drugim zatvorenicama postaje jednak većinskom: „Na svoje vlastito čuđenje, pomoću daske koju sam uspjela pronaći, započela sam svoju prvu bitku u životu. Htjela sam da ta žena odbije od nas. Ta riječ odbije urezala se u moje misli i označavala je djelovanje protiv drugog čovjeka, jednako izmučenog kao i mi” (Dunicz-Niwińska, 2013:47). Međutim, upravo je ona, među svim odabranim svjedočanstvima, imala najviše povlastica, kao dio logoraškog orkestra te, u skladu s tim, negativni odnosi s drugim zatvorenicama više-manje predstavljeni su od strane zatvorenica koje nisu uživale jednake privilegije: „Opet nismo mogle ne vidjeti optuženičke poglede drugih zatvorenica koje su nam predbacivale manjak osjetljivosti, jer smo svirale kao da ne primjećujemo ljudsku dramu koja nas okružuje” (Isto, 79); „Smatrale su da smo mi logoraške uglednice, onakve za koje se govorilo da žive u baršunastim uvjetima”. Često su bile uvrijeđene što mi uopće sviramo, nesvjesne da su neke od nas natjerali na rad u orkestru (Isto, 86). Krystyna Żywulska pak kao da odolijeva promjeni, odnosno s čuđenjem promatra prijateljice koje su se apsolutno uklopile u logoraški način života: „Gledala sam u Zosiu, elegantnu Varšavljanku, koja je uvijek bila dio tzv. finijeg društva, kako sjedi tu obrijane glave i razmišlja što će ukrasti” (Żywulska, 2012:30). Slično kao Żywulska, Birenbaum, kao jedanaestogodišnjakinja, s čuđenjem gleda ponašanje drugih zatvorenica: „Osjećala sam strah i gađenje na sam pogled tih zatvorenica koje su se međusobno navlačile u želji za osvajanjem slobodnog prostora na podu ili koje su se tukle ispred kotla s juhom, udarajući jedna drugoj u zdjelu; neprijateljski raspoložene, napasne. Gledala sam u njih izdaleka, zapanjena, gladna, užasnuta” (Birenbaum, 2001:98).

Tijekom vremena, sve autorice pokazuju svijest o čudnim i zlobnim odnosima i komentarima među zatvorenicama, ali ne i razumijevanje za njih. Birenbaum, primjerice tako šokira činjenica kako su joj novostečene logoraške prijateljice odjednom okrenule leđa: ¹⁷²²Razgovarala je sa mnom mrzovoljnim tonom, nije odgovarala na moja pitanja ili nije davala konkretan odgovor. Nakon nekog vremena shvatila sam da se ne želi više družiti i gledati moje gladovanje. Situacija je postala toliko nepodnošljiva da sam sama odlučila maknuti se, ne čekajući na trenutak kada će između nas izbiti svađa. Basia je počela tražiti prijateljice među utjecajnijim i važnijim zatvorenicama¹⁷²³ (Birenbaum, 2001:157). Millu u jedinom dijelu piše o svom iskustvu, a to je zapravo opis netrpeljivosti drugih zatvorenica prema njoj: ¹⁷²²Kad je Elenka bacala pijesak, radila je to tako da barem mali dio padne na moje noge. Pritom me promatrala kao da čeka na moj protest. Ja, naravno, nisam reagirala, nisam se čak ni pokušala izmaknuti. Kao Talijanka, strana i nova u toj grupi, znala sam da se moram žrtvovati, tako da sam se sa svime nosila¹⁷²⁴ (Millu, 2007:16). Millu takvo ponašanje kasnije i objašnjava, možda i pomalo opravdava jer novopridošlice ne prolaze dobro u logoru. Nije važno radi li se o novopridošlici (njem. *zugang*) općenito, novoj u bloku ili komandu, zatvorenice se bore za svoje. Tako Liana nije mogla pronaći mjesto za spavanje: ¹⁷²²Samo je u krematorijima uvijek mjesta! – gnjevno su vikale zatvorenice mašući mi šakama pred nosom¹⁷²⁵ (Millu, 2007:48).

Dunicz-Niwińska odlično opisuje koji su bile glavni razlozi ženskog grupiranja u logoru te sukladno tome, najčešće razlozi međusobnog nadmetanja: ¹⁷²²Ženski odnosi polarizirali su se na dvije sfere logoraškog života koje su izazivale napetost. Prva je bila jezična barijera, a druga se temeljila na rastućem antagonizmu Židovki koje nisu smjele dobivati paketiće s hranom, i nas ostalih. I opet je zavladao stari provjereni princip – *divide et impera*¹⁷²⁶ (Dunicz-Niwińska, 2013:98). Kasnije je Zosia, također članica orkestra, došla na ideju da dijele pakete s onima koji ih ne dobivaju, ali nisu svi to olako prihvatili. Na kraju su, primjerice Poljakinje dijelile pakete s Poljakinjama, Ruskinje s Ruskinjama pa su tako i Židovke, koje su imale nekog u Kanadi, ¹⁷²²trgovini gdje se razmjenjivala roba¹⁷²⁷, razmjenjivale stvari/hranu s drugim Židovkama: ¹⁷²²Ta vječita suzdržanost i sumnjičavost bile su karakteristikama logoraške stvarnosti. U stalnom strahu za život rađao se mali svijet, a u njemu su sve manifestacije međuljudskih odnosa tvorene na dobru i zlu, bogatstvu i siromaštvu, oholosti i ponižavanju. A takve su se refleksije pojavile tek nakon rata. ONDA i TAMO o tome se nije razmišljalo¹⁷²⁸ (Isto, 102).

Govoreći o problemu logoraških mikro svjetova, Szmaglewska piše: ⁷⁷²² Oświęcim je bio mnogojezični skup članova mnogih naroda, a svaka se narodnost očitovala onako kakva je bila, bez ikakve poze, gola u svojoj istini, u svojim odlikama i manama⁶⁶⁶ (Szmaglewska, 1947:11). Štoviše, svaka od autorica na neki način ⁷⁷²²poopćuje⁶⁶⁶ narodnosti u logoru: ⁷⁷²² Grčke su Židovke kopale po smeću, vadile iz njega kosti i glodale ih. Prije nekoliko mjeseci su stigle iz Soluna elegantne, tamnolute i vitke. Sav njihov sjaj nestao je nakon nekoliko dana. Više puta su prolazile kroz selekcije, a one malobrojne koje su preživjele sada izgledaju poput užasnih kostura, ne liče na ljude i sada se naguravaju oko smeća⁶⁶⁶ (Żywulska, 2012:92); O Jugoslavenkama: ⁷⁷²² Odjevene kao muškarci, ali pune ponosa, hrabrosti, impresioniraju nas svojim držanjem. One znaju što je Oświęcim i zašto su ovdje⁶⁶⁶ (Żywulska, 2012:289). Detaljnije je o Jugoslavenkama pisala Szmaglewska u predgovoru hrvatskom izdanju: ⁷⁷²² A jugoslavenske su žene reprezentirale svoju zemlju najljepše. (...) Ne znam zašto su sve one imale takav stav, kao da ih Nijemci nisu nikada i ni u kojim prilikama mogli lišiti njihova ljudskog dostojanstva. U danteovskim prizorima logorskog pakla jugoslavenske su žene bile slične zvucima Pozdravljenja, koji su se dizali nad gomilom prokletnika⁶⁶⁶ (Szmaglewska, 1947:11).

Iste narodnosti, iste vjere i isti jezici u logoru su se držali skupa. Millu opisuje kako su se prema njoj ponašale zatvorenice koje je upoznala na novom poslu: ⁷⁷²² Gledale su u mene anonimnim očima, bez najmanjeg interesa. Jedino je ona meni s desna najbliža pitala, iz razbibrige, otkuda sam. / - Talijanka sam. – odgovorila sam. – A ti?/- Mađarica. – tiho je odgovorila. I okrenula glavu kao da mi želi dati do znanja da nema razloga pokazivati mi veći interes. / Radila sam već s Mađaricama, bile su to teške i izdržljive žene, s njima ste morali teško raditi, bez kukanja⁶⁶⁶ (Millu, 2007:10). Za razliku od opisa Mađarica, Millu u *Dimovima Birkenaua*, nerijetko pozitivno piše o Francuskinjama: ⁷⁷²² Jedino su one, Francuskinje, čak tu, u logoru, znale zadržati red i uobičajenu pristojnost, svoje su zdjele elegantno podizale, razgovori su im bili puni fraza poput ⁷⁷²² "Madame", ⁷⁷²² "S'il vous plait". U brutalno prostom kampu razlikovale su se po tim karakteristikama određene kulture i dostojanstva: znala sam vidjeti kako je žena koja je mazala margarin po licu, stala u obranu zatvorenice nad kojom se izživljavala stubova⁶⁶⁶ (Millu, 2007:190).

Seweryna Szmaglewska je u svojoj knjizi pisala manje-više o svim narodnostima te se mišljenja o pojedinim narodima većinom poklapaju s onim drugih autorica. No, ona jedina opisuje poziciju ruskih zatvorenica u logoru: ⁷⁷²² Među Arijkama Ruskinje su najsiromašnije.

One ne mogu dobivati pakete iz daleke Rusije, osuđene su na logorske obroke, to jest na glad. One najčešće traže po kuhinjskim smetištima, ili stoje kraj kuhinja i krađu iz kotlova juhu od repe. One su najnečistije, jer ne mogu sebi ništa kupiti, a nečisti im izgled smeta da dobiju kakav bolji posao. Bolji je posao uostalom za njih nedostupan i zato, što uopće ne govore njemački, za razliku od Židovki, koje sve razumiju njemački i brzo se sporazumijevaju s Njemcima. Ruskinje, kao uostalom većina Poljakinja i Jugoslavenki, polaze u polje^{““““} (Szmaglewska, 1947:214).

Međutim, iako su se pripadnice iste narodnosti u logoru većinom držale skupa, Birenbaum podrobno opisuje situaciju u kojoj je njih, Židovke, izdala - Židovka. Naime, Halina je radila sa šogoricom u praonici, ali ne zadugo. Jedna zatvorenica im je namjestila otkaz s tog, u logoru, solidnog posla: ^{““““}Otišle smo suznih očiju i bolom u srcu; taj nam je udarac dala zatvorenica, ista kao mi, štoviše, Židovka... Boljeli su me pogledi njezinih prijateljica puni zadovoljstva, radovale su se našem porazu^{““““} (Birenbaum, 2001:125).

Miješanje svih tih narodnosti i toliko drukčijih karaktera jednostavno provocira sukob jer *Tu se nalaze Židovke iz Poljske, Grčke, Slovačke, tu ima Poljakinja, ima tamnoputih Ciganki, ima crnih, malih Hrvatica. / One se ne razumiju između sebe. Bore se za mjesto, za gunjeve, za zdjelice, za vrč vode. Svaka grupa sačinjava posebni ritam govora, posebni temperament, ali u svima logor razuzdava zvjersku divljinu, gotovo krvoločnost* (Szmaglewska, 1947:183). Međutim, iste narodnosti ili sličnost u ponašanju i razmišljanju ujedinjava ljude koji počinju zajedno djelovati, ali i slično razmišljati. Laurence Rees sam, nakon bezbrojnih intervjuova koje je radio kaže: *Od preživjelih sam naučio (...) da je ljudsko ponašanje krhko, lomljivo i nepredvidljivo, a često nesmiljeno uvjetovano situacijom u kojoj se čovjek nađe. (...) Međutim, ovaj nam povijesni prikaz pokazuje da, ako izvjesna situacija pojedince može povijati na jednu ili drugu stranu kao vjetar klasje, onda skupine ljudi koje zajedno djeluju i rade mogu stvoriti bolje kulture koje, zauzvrat, pak pojedince mogu potaknuti i nagnati da postupaju vođeni vrlinama* (Rees, 2005:19).

Andrea Zlatar u knjizi *Tijelo, tekst, trauma*, između ostalog, spominje razliku između ženskog i muškog iskustva u logoru: *Niz analiza pokazuju da je stvaranje nadosobnog identiteta u muškim logorima bilo bazirano na temelju političke organiziranosti ili etničke pripadnosti, dok su žene – uglavnom lišene političke organiziranosti ili etničke osviještenosti – imale na raspolaganju samo ono što se tradicionalno zove ženskom solidarnošću* (Zlatar,

2004:173). Solidarnost je svakako karakteristika svih odabranih svjedočenja o životu u koncentracijskom logoru Auschwitz-Birkenau. Međutim, ženska solidarnost nije nešto postojano. Čini se kao da se ona javlja kao rezultat grižnje savjesti nakon nekog negativnijeg postupka jer sve autorice (pogotovo Żywulska i Dunicz-Niwińska) opisuju kako su pomagale drugim zatvorenicama, dok se rjeđe opisuje neki njihov negativan postupak, ali se isti svakako podrazumijeva. Tako, primjerice Żywulska, radeći kao evidentičarka u logoru, odlučuje pomagati drugima: „Dobro sam znala da se čovjek koji dolazi u logor svega i svakog boji, da je zapanjen i užasnut. Prva riječ je jako važna. Odlučila sam biti strpljiva, odgovarati na sva pitanja, umirivati, utješiti. Moj je život počeo dobivati smisao. Mogla sam puno dobrog učiniti na svojoj novoj funkciji“ (Żywulska, 2012:145).

Dunicz-Niwińska najpozitivnije od svih autorica gleda na odnose zatvorenica u logoru: „Njemačka nacistička tvornica smrti djelovala je u skladu s najsofisticiranijom silom zla, ali ne do kraja, jer su se zatvorenici, mimo svega, trudili u logoru zadržati ljudskost, pomagati si, brinuti se za druge, suosjećati. Rađala su se prijateljstva za cijeli život. Neke su od tamošnjih Poljakinja postale moje najbolje prijateljice“ (Dunicz-Niwińska, 2013:108). Zapravo, Dunicz-Niwińska smatra da je preživjela jer je, zapravo, u orkestru bila okružena dobrim ljudima. Basia, prijateljica Krystyne Żywulske, bez obzira na sve probleme s drugim zatvorenicama zaključuje: „Oświęcim ipak povezuje ljude – to je odlično otkriće“ (Żywulska, 2012:188). U konačnici, sve autorice opisuju solidarnost drugih žena, međutim pomagalo se, davalo hranu i odjeću kad je iste bilo viška. Birenbaum navodi kako je za vrijeme posla u tzv. Kanadi, mjestu gdje su zatvorenice sortirale vlasništvo zatvorenika, svim silama pokušavala i sebi, ali i drugima, prokrijumčariti nešto korisno, poput čizama, odjeće i slično. Razumijevanje drugih i potreba za bliskošću uvijek je dolazila u paru sa svađom: „Stisnule smo se jedna o drugu, zaboravljajući na nedavne svađe i bitke, pokušavajući se samo ugrijati, a kada su se približavale kapo ili nadglednice, brzo smo se udaljavale jedna od druge“ (Birenbaum, 2001:101). Zapravo, o solidarnosti u logoru najviše se pisalo u teorijskim radovima, osobito onim koji su pokušavali žensko iskustvo boravka u logoru izdvojiti kao nešto specifično *po psihološkim, sociološkim i antropološkim kriterijima. Ideja o solidarnosti kao o ženskoj specifičnosti došla je od američkih feministkinja (Nancy Chodroe, Carol Gilligan) u okviru ideje o posebnoj ženskoj etici koja uključuje otvorenost o senzibilnost prema drugome veću nego kod muškaraca* (Badurina, 2004:224).

Logoraška prijateljstva rađala su se jednakom brzinom kao što su i umirala. Želja za životom i boljim uvjetima često je nadmašivala temeljna ljudska načela te se samo gledalo kako se spasiti. Sve autorice spominju više ženskih imena s kojima su u logoru prijateljevale, međutim, rijetka prijateljstva su se zadržala, što zbog smrti u krematoriju, što radi vlastitog probitka. Birenbaum, nakon bezbroj pokušaja snalaženja u logoru, zaključuje: „Nisam se ni s kim mogla sprijateljiti radeći u paklu“ (Birenbaum, 2001:172). Millu, slično, s punim povjerenjem stupa u nove odnose, ali i ona doživljava razočaranja: „I ona se počinje ponašati kao svi, već sam prestala biti dijelom njezina svijeta, zaboravila me. To se nije moglo izbjeći, to je bilo prirodno i ja ništa nisam mogla učiniti, osim biti ljuta na samu sebe: uvijek je tako bilo, vezala sam se uz one koji su mi bili u blizini i bili ljubazni. Čak me ni logor od toga nije izliječio“ (Millu, 2007:125).

Zatvorenici, slično kao i zatvorenice priznaju da u logoru čovjek doživljava oduzimanje karaktera da te mjera da sam sebe više ne poznaje. Tako je Toivi Blatt, jedan od preživjelih logoraša, ispričao Reesu, koji ga je intervjuirao: „Ljudi me pitaju“, kaže Blatt, „što si naučio?“, a ja sam siguran samo u jednu stvar – nitko ne pozna sam sebe. Neki dobar čovjek nađe se na ulici, upitate ga 'gdje je Sjeverna ulica?' a on pođe s vama stotinjak metara i pokaže vam; dobar je i prijazan. Taj isti čovjek u nekoj drugoj situaciji mogao bi se pokazati najgorim sadistom. Nitko ne pozna sam sebe. Svi bismo mi mogli biti dobro ljudi ili loši ljudi u tim (različitim) situacijama. Ponekad, kad je netko doista prijazan prema meni, uhvatim se u razmišljanju 'Kakav bi on bio u Sobibóru?' (Rees, 2005:19).

4.1.4. Odnosi među čuvaricama²⁸

Prema Ravensbrückovom obrascu za zapošljavanje čuvara, SS je (prije službenog otvaranja koncentracijskog logora za žene u Ravensbrücku 1939. godine) bio u potrazi za, po mogućnosti, slobodnim ženama, u dobi između 21 i 45 godina koje za posao nisu morale imati nikakve "profesionalne vještine". Takav je obrazac implicirao lakoću posla jer "samo je trebalo čuvati zatvorenike". U početku su se žene samoinicijativno prijavljivale za posao, a Erika Buchman, bivša zatvorenica, dodaje kako su se oglasili za poslove čuvara objavljivali u

²⁸ Pod pojmom čuvarice prvenstveno se misli na Njemice koje su u logorima vršile više funkcije, ali i na ostale žene, zatvorenice koje su vršile funkcije tzv. blokovske (polj. *blokowa*; nadzornice bloka) i stubove ili sobne (polj. *sztabowa*; nadzornice jednog dijela bloka) koje su u ženske koncentracijske logore prve stige, većinom kao političke zatvorenice. Prijevod funkcija preuzet je od Julija Benešića.

novinama (Buchmann, prema Mailänder, nd:4). Te žene, većinom Njemice, *nisu bile sociopati s društvenih margina, nego najobičnije njemačke i austrijske građanke. One su bile majke, kućanice, medicinske sestre. Neke su ubijale ispaljivanjem metka u glavu židovskog djeteta, a neke ubrizgavanjem smrtonosnih injekcija pacijentima s psihijatrijskih odjela. Što im je bilo zajedničko? Sve su tijekom odgoja i obrazovanja bile podvrgnute ideološkoj indoktrinaciji. Ženstvenost i dotjerivanje nisu bili dio poduke u Ligi njemačkih djevojaka i drugim djevojačkim nacističkim organizacijama., nego marširanje i pucanje. U školi bi dobile letak s napisanim uputama kako pronaći muža. Taj proces potrage za životnim partnerom započinjao je pitanjem „u Kojoj rasi pripadaš?““ Ako je sve bilo kako treba, na vjenčanju bi dobivale izdanje za mladence Hitlerova „u Mein Kampf““ (Mihovilović, 2014).*

Nadalje, nakon pridruživanja SS-u, svaki muškarac i žena morali su potpisati izjavu pod punom odgovornošću da neće odlučivati o životu ili smrti neprijatelja države, osim po nalogu nadređenog. Nakon stroge rodne separacije u skladu s nalogima Heinricha Himmlera, ženske stražarice (SS-Aufseherinnen u terminologiji SS-a) bile su zaposlene isključivo u koncentracijskim logorima za žene. Ti su logori bili organizirani na gotovo identičan način kao logori za muškarce, a prvi otvoreni logor za žene bio je u Ravensbrücku (Mailänder, nd:3, 17).

Iako su potpisali izjavu da će nasilje biti izvršavano samo po nalogu nadređene im osobe, čuvaricama (i čuvarima) svakodnevno nasilje prema deportiranim nije poslužilo samo kao dominacija nad zatvorenicama, nego je bilo i "predstava" za kolege, promatrače, i žene i muškarce. Akt nasilja, dakle, služio je i za nadmetanje te demonstraciju odnosa moći unutar samog SS osoblja. On je omogućio moralnu kodifikaciju odnosa. Pokazivanjem onoga za što je sposobna, čuvarica potvrđuje sebe, potvrđuje svoj status unutar SS radne zajednice. Razlika između čuvara i čuvarica u logoru nezamjetna je po broju i učestalosti fizičkog nasilja, no dinamika njihova odnosa koja se može okvalificirati kao "rodna" započela je na Majdanku, gdje su čuvari i čuvarice intenzivirali svoje nasilje u prisustvu kolege suprotnog spola. Radilo se zapravo o "impresioniranju" i/ili "šokiranju" kolega i nadređenih preko posebnih, neuobičajenih nasilnih djela te o dokazivanju nečijeg "autoriteta" i "vještina" (Isto, 17).

Druge čuvarice, različite službenice, blokovske ili stubove, iako službeno zatvorenice, davale su si ista prava u kažnjavanju kao i SS časnice. Obične, neprivilegirane zatvorenice više su, zapravo, s njima bile u sukobu jer su ove neprestano bile u njihovoj blizini, u bloku.

One su također, a pogotovo blokovska nad podređenom joj stubovom, pokazivale jedna drugoj moć koju se isključivo moglo kontrolirati mitom (hranom, odjećom i sl.). Antagonizam između povlaštenih zatvorenica i ⁷²²klasičnih⁶⁶⁶ čuvarica opisala je Dunicz-Niwińska u dijelu knjige u kojoj piše o smrti poznate violinistice, logoraške dirigentice, Alme Rosé. Naime, iako je Alma Rosè bila zatvorenica, imala je određene privilegije koje su nekad nadmašivale privilegije viših čuvarica u logoru. Ona je mogla sudjelovati na rođendanskim slavljinama drugih čuvara, nije morala nositi prugasto odijelo i sl. Međutim, kapo saune, tzv. Puffmama, do te je mjere zamjerila Almi što joj ova nije dopustila pjevati u orkestru sastavu, da ju je dala otrovati.

Čuvarice su se većinom dobro slagale osobito ako su bile na razmjerno jednakim funkcijama. One na boljem položaju, nerijetko su maltretirale one koje su pozicijom bile ispod: ⁷²²U toj baraci je blokova bila zloglasna *volksdeutcherka* von Pfaffenhofen koja je i zatvorenice koje su joj pomagale²⁹, izuzetno okrutno tretirala⁶⁶⁶ (Dunicz-Niwińska, 2013:88-89). Krystyna Żywulska opisuje zanimljiv događaj koji najbolje pokazuje karakter logoraških čuvarica i njihovo međusobno nadmetanje. Naime, zatvorenice su jedne večeri pričale o svemu pa tako i o čuvaricama. Jedna od zatvorenica spomenula je Oberku (njem. Ober –vrh; glavna čuvarica) koja je poludjela bez razloga i istukla dvije zatvorenice zbog izgleda lica (jednu jer joj se nije sviđao njezin nos, drugu jer je imala krivo zavezanu maramu), a u pozadini njezinog bijesa bio je privatni problem: Katii, njezinoj kolegici čuvarici, nisu htjeli maknuti oznaku zvijezde i našiti trokut jer jedna čuvarica Ewa ne podnosi Katiu. Na Katiinu žalost, Ewin ljubavnik je bio Broat koji je odlučivao o stavljanju/skidanju logoraških znakova. Ženska ljubomora oko utjecaja u logoru, oko ljepote - kao i svugdje drugdje, jednaka je i u miru i u ratu. Katiu vole žene, a Ewu muškarci. Krystyna je pitala tu zatvorenicu koja im je pripovijedala priču: ⁷²²I zato jer se te dvije ne vole, djevojke su danas morale dobiti onakve batine, batine koje nikada dosad nisu dobile jer su vlasti neraspložene pa će se iskaliti na jadnom zatvoreniku. / - Da. Nemaš pojma kakve su tamo intrige. Zapamti, ako Stenia (lagerkapo) na smrt istuče desetke žena, uzrok je negdje izvan toga. / - Tko je Stenia? / - Poljakinja, mlada djevojka. Sve smo crvene zbog nje. Izgleda, da se u svakom narodu nađe neki izvršitelj njihovog programa. Puno je izroda na ovom svijetu. Zamisli, Stenia ima na savjesti puno više žrtava nego jedna Njemica-aufzejerka (nadzornica). No, ova ih nema na savjesti⁶⁶⁶ (Żywulska, 2012:98).

²⁹ Stubove i sl.

Osim Dunicz-Niwińskiej i Żywulske, o odnosima između čuvarica pisala je i Seweryna Szmaglewska koja pokazuje nerazumijevanje prema višim čuvaricama: „Koliko je takvih decembara i majeva prošlo pred očima tih Njemica, mnogogodišnjih zločinki! Koliko su te godine u njima otupile osjećaja, koliko prirodnih čovječanskih svojstava“ (Szmaglewska, 1947:124); *Ima u logoru mnogo žena, koje su vidjele kako glavarica sebi peče u polju kobasicu koja je bila određena za uznice, i kako hrani sebe, SS-mane (s kojima podržava dobre odnose s obzirom na svoje prljave poslove) – a ostatak gozbe bacaju SS-manskim psima* (Isto, 212). Koliko god su nekad i čuvarice (i čuvari) pokazivali solidarnost prema kolegama, njihov odnos uvijek je bio uvjetovan pozicijom. Slično, kao što su se zatvorenice međusobno tukle i vrijeđale, nasilje je bilo prisutno i među čuvarima; Szmaglewska opisuje situaciju u kojoj glavni nadzornik tuče niže rangiranu čuvaricu: „Užitak je gledati kako sotona lupa sotonu, jer se tada može očekivati da će od dva ostati samo jedan“ (Isto, 202). Ustvari, u svim romanima se vidi određena doza nerazumijevanja čuvarica, odnosno njihovog ophođenja kako prema zatvorenicama, tako i prema sebi ravnim čuvaricama. Međutim, logoraške prilike, koliko god povoljne bile za čuvarice, jednako utječu na međusoban odnos povlaštenih prema povlaštenima i povlaštenih prema nepovlaštenima. U svim životnim uvjetima postoji nevidljiva hijerarhija, ali je u logoru ona izrazito važna. Iako se u ovdje odabranim romanima puno ne opisuju odnosi među čuvaricama³⁰, naslućuje se kako je među njima, slično kao i među zatvorenicama, dolazilo do sukoba većinom uvjetovanih željom za preživljavanjem, no za razliku od odnosa među zatvorenicama, njihovo je preživljavanje - manje uvjetovano.

4.1.5. Odnosi između zatvorenica i čuvarica

Pretpostavka da nasilnost/agresivnost nije ženska osobina te da žene nisu sposobne za masovna ubojstva ima očitu privlačnost: *ona daje nadu da barem pola ljudske rase neće proždrijeti drugu polovicu, da će zaštititi djecu i tako očuvati budućnost. No, umanjivanje nasilnog ponašanja žena stvara lažni štit protiv izravnijeg suočavanja s genocidom i njegovim uznemirujućim činjenicama* (Lower, 2014:161).

SS čuvarice (kao i čuvari) nikada nisu imale službeno pravo biti samovoljno nasilne prema zatvorenicama, a još su manje imale pravo ubiti ih (pištolji su im trebali služiti samo u

³⁰ Za takvu detaljniju analizu bilo bi potrebno analizirati logoraška sjećanja čuvarica, ako su ista objavljena.

samoobrani). Štoviše, čuvarice su morale slijediti stroga pravila kažnjavanja. Njihova glavna svrha bilo je uredno organiziran nadzor i upravljanje logorom. No, unatoč tim propisima i zabranama napada na zatvorenike, stražarice su provodile svoje dnevne zadatke brutalno i krvavo (Mailänder, nd:2). Sve autorice opisuju nasilništvo viših čuvarica; Szmaglewska, primjerice spominje kako su ljutnju čuvarica, a osobito glavarica najviše osjetile one slabije: ⁵²²... glavarica nato jednim udarcem ruke baca konvalescentkinju u blato, pogleda je prezirno i udarivši je nekoliko puta nogom, obraća se Poljakinji koja se usudila da uzme u obranu slabiju. Nekoliko udaraca batinom po lubanji i žena onesviještena pada nice među drugarice što stoje do nje⁵²³ (Szmaglewska, 1947:36). Dunicz-Niwińska spominje Mariu Mandel, glavnu nadzornicu, strah i trepet za sve zatvorenice, koja je prema članicama orkestra bila bolja nego li prema drugim jer: ⁵²²Upozorenja o njezinom dolasku su se na drugim mjestima ženskog logora očitovala najvećim strahom. Kod nas je dolazila isključivo slušati glazbu, dok su njezini posjeti drugim blokovima uvijek ostavljali krvave ili smrtne otiske⁵²⁴ (Dunicz-Niwińska, 2013:125).

Zapravo, očigledno je kako Dunicz-Niwińska, i sama pomalo povlaštenog statusa, piše kako su članice orkestra rjeđe i manje bile maltretirane od strane različitih čuvarica i čuvara: ⁵²²Pojavljivanje Drexlerke na našem je bloku uvijek bilo iznenađujuće i vezivalo se uz brutalnu, bezobzirniju reviziju naših postelja i stvari, odnosno uz različite prijetnje. Ipak, njezine smo brutalne inspekcije puno rjeđe viđali, nego li zatvorenice na drugim blokovima⁵²⁵ (Isto). Druge autorice nisu imale povlašten položaj u logoru te, zapravo sve na vlastite oči doživljavaju nasilje njemačkih čuvarica. Birenbaum ovako opisuje SS čuvarice: ⁵²²Dotada sam mislila da su samo muškarci u SS-u jer teško mi je bilo zamisliti da su žene sposobne tući, mučiti i ubijati⁵²⁶ (Birenbaum, 2001:100).

Seweryna Szmaglewska opisuje i imenuje neke od najgorih SS čuvarice koje stoje sa strane dok zatvorenice odlaze na posao: ⁵²²Idu ukočene, ravno, ritmički, prolaze kraj opasne plavojke Oberaufscherin Mandel, koja ne trepnuvši vjeđama osuđuje na smrt. Prolaze kraj Rapportfuhrera Taubea, koji ima svoj posebni sistem kako se iznenada udara žene pesnicom sprijeda u lice tako sigurno, da se i one koje su jake, smjesta sruše nauznak. Prolaze kraj Auffseherin Drechsler, koja mrzi Poljakinje, a kojoj je na mrtvačkom licu u degeneriranom rodu stršećih zubi vidljiv znak mržnje. Prolaze kraj Aufseherin Hasse, koja voli najprije dati ćušku, a onda započeti razgovor. Prolaze kraj Lager-Alteste Bubi, njemačke zločinke, osuđene na dugogodišnju tamnicu, koja je do te mjere degenerirana, da je po njezinim

kretnjama, glasu, licu i čitavom biću teško bilo odrediti da li je žena ili muškarac⁻⁻⁻ (Szmaglewska, 1947:29).

Iako su zatvorenice češće bile u prisustvu blokovskih i stubovih, SS čuvarice bile su najveći strah jer su njihove kazne i udarci često bili kobniji od udaraca niže rangiranih čuvarica: ⁻⁻⁻Glavarica počinje vriskati služeći se prostačkim njemačkim narječjem i udarajući čvrsto batinom Čehinju, koja ide kraj tračnica. (...) Tada mladi SS-man priskače u pomoć svojoj zemljakinji, glavarici. Veliki sivi vučjak poslušno skače na Čehinju, obori je i zubima joj kida bedra. (...) Ali glavarica ni na jedan čas ne ispada iz svoje uloge goniča. Kao glupi kočijaš koji bičem šiba prvog konja u zapregi, da ga prisili da potegne, tako i ona bez prestanka udara prvu ženu što ide na čelu povorke, dok nije batina pukla i bučno pala na zemlju⁻⁻⁻ (Isto, 33). Osim ranije spomenutih kapo/glavarica, jedna od najgorih čuvarica bila je kapo saune: ⁻⁻⁻Službu glavarice kupališta vrši Puffmutti (prezimenom Musskeller), najbezobraznija figura u ženskom logoru. (...) Radi ono što rade i mnoge druge funkcionerke, koje nemaju unutarnjeg osjećaja pravednosti, ali te su ili zbog straha pred vlašću ili od straha da će izgubiti položaj, ili jer imaju još malko stida, mnogo manje silovite nego Musskeller. Ona u odnosu prema drugarici-uznici ne pozna stida. Kad ona za vrijeme razušivanja prolazi između golih žena – snažna, jaka, krupna – tada njezina pojava izaziva strah kao da prolazi najstrašniji od svih SS-mana. Njezin se lik duboko urezao na mnogo godina u sjećanje žena-uznica iz Birkenaua, i još sada, da je koja sretne, ustuknula bi pred njom⁻⁻⁻ (Isto, 200-201).

Millu većinom spominje dobre čuvarice, ali također ističe da su takve bile rijetkost. Zapravo, ona u prvoj (*Lily Marlene*) od šest priča piše o ljubomori kapo Mie prema lijepoj zatvorenici. Naime, dok su zatvorenice radile na otvorenom čuvala ih je kapo Mia čiji je ljubavnik bio čuvar. Zatvorenice pod njezinim nadzorom bile su oduševljene svaki put kada bi vidjele ovog čuvara jer su znale da će, dok kapo bude s njim u kolibici, moći predahnuti: ⁻⁻⁻Romansu naše kapo s velikim je interesom pratio cijeli komando. Djevojke su na svojoj koži osjetile svaki put kad ovaj ne bi došao ili kad bi kasnio jer bi Mia svoj bijes tada iskaljivala na njima; i obrnuto, njihovi medeni trenuci u barakici donosili su toliko željen mir i trenutak za odmor⁻⁻⁻ (Millu, 2007:20). Međutim, čuvarovo udvaranje zatvorenici Lily toliko je razbjesnilo kapo da je sav svoj bijes, za koji je njezin ljubavnik trebao biti kažnjen, iskalila na toj zatvorenici: ⁻⁻⁻I upravo u tom trenutku, kada ju je uspio poljubiti, na vratima se pojavila Mia. Gledala je u njih s nevjericom u očima, a odmah je zatim krenula prema njima. Moć njezinog bijesnog pogleda bila je tolika da ju je i polupijani muškarac osjetio: ⁻⁻⁻...ispravio se i

klimavim koracima krenuo prema njoj. Ali ona je prošla pored njega i odmah napala Lily koja se instinktivno sakrila pod zid kapelice. Mia je najprije iz Lilyinih ruku uzela bijelu vestu i bacila je u blato, a onda ju je počela tući^{“““} (Isto, 36). Tukla ju je dok se ova nije onesvijestila, ali se kasnije i pobrinula da Lily ne prođe selekciju.

SS nadzorno osoblje dakle nikada nije službeno imalo pravo primjenjivati nasilje na zatvorenicima, a još manje ubijati ih. Ipak, svi spomenuti opisi pokazuju da je nasilje bilo svakodnevicom (Mailänder, nd:14). Međutim, nisu samo SS čuvarice bile nasilne prema zatvorenicama; blokovske, stubove i ostale službenice, u svim su mogućim prilikama iskorištavale svoju višu zatvoreničku poziciju. Korištenjem fizičkog nasilja, stražarice su vježbale moć na zatvorenicima te njihovim kolegama. Upravo je fizička dominacija bila dokaz za što su sve bili "sposobni". Istovremeno ona je izražavala ogromnu žeđ za vladanjem. Mučenje zatvorenika iz dana u dan omogućavalo je stražarima dokazivanje vlastite pozicije u logoru (Isto, nd:18).

Blokovske su bile uglavnom slovačke Židovke, koje su među prvima stigle u logor, pričalo se da su ga i sagradile. Stubovu je Żywulska ovako opisala: ^{“““}Više je izgledala kao vepar, nego čovjek, a dok je nalijevala zatvorenicama hranu u zdjelu vikala je: - Ajmo, dovraga, brže! Kako to držiš zdjelu, nesretnice? Zašto još stojiš, malo ti je? Bježi, jer ako te ja zakoljem ni zaručnik te neće prepoznati^{“““} (Żywulska, 2012:25). Štoviše, nakon dugotrajnih prozivki i prebrojavanja, zatvorenice nisu mogle u miru ni obaviti nuždu: ^{“““}Pa svome psu je dopuštala da to obavi, kako može biti takva – sve smo se čudile^{“““} (Isto, 38). Za Birenbaum su blokovske i stubove bile gore od SS čuvarica: ^{“““}Te Njemice, Židovke, Slovakinja, Čehinja, Poljakinje – zatvorenice kao mi – bile su toliko okrutne i više smo ih se bojali nego nadzornica ili SS-ovaca jer su ove uvijek bile negdje u blizini: ^{“““}...u barakama, na prozivkama i na poslu. Kada je neka od nas pokušala protestirati, udarili bi je željeznom palicom po glavi i oduzeli svu hranu. One su nas tjerale na selekcije, pazeći da se nijedna ne pomakne, one su te koje su SS-ovcima ukazivale na iscrpljene žene, u slučaju da ih ovaj nije primijetio^{“““} (Birenbaum, 2001:121). Szmaglewska u nekoliko navrata spominje kako su blokovske i stubove bile neinteligentne te kako nisu ništa znale o držanju reda: ^{“““}Međutim, blokovska i sobne počinju sređivati uznice za proziv. One većinom nemaju pojma o fizičkom odgoju, o vježbanju, a katkada ni o računici, pa zato postavljanje i prebrojavanje za proziv traje vanredno dugo^{“““} (Szmaglewska, 1947:24).

Naravno da nisu sve čuvarice bile nasilne, svaka od autorica navodi barem jednu čuvaricu koja im je olakšala život u logoru. Dunicz-Niwińska navodi nekoliko njih te spominje kako im zapravo duguje život. Međutim, Dunicz-Niwińska je dobrotu u logoru mogla platiti čuvaricama jer je primala pakete s hranom i radila na jednom od boljih mjesta u logoru.

Nadalje, Szmaglewska piše o dobroj čuvarici ovako: ³²²Monika je prva svojim postupkom dokazala da i kao logorska funkcionerka (zatvorenica koja vrši neku službu, polj. funkcijna) može savršeno olakšati život i pomagati svojim drugaricama. Na žalost, kasnije je vrlo malo funkcionerki postupalo kao Monika. One malobrojne koje su se povele za njezinim primjerom, znatno su utjecala na poboljšanje stanja žena u logoru³²³ (Szmaglewska, 1947:29). Halina Birenbaum, kao ovdje najmlađa logorašica, i k tome Židovka, također opisuje rijetkost dobrih čuvarica u Auschwitzu: ³²⁴Nije bila lijepa, niti simpatična. Ne znam zašto, ali uvijek sam smatrala da su lijepi ljudi dobri, puni razumijevanja i velikodušni. Kapo Alwira pokazala se potpunom suprotnošću te moje teorije, bila je izuzetno dobra³²⁵ (Birenbaum, 2001:183).

Demonstracija moći čuvarica od krucijalne je važnosti za razumijevanje društva u koncentracijskom logoru, ali i za razumijevanje SS društva općenito. Iz Michel Foucaultove perspektive, *moć postoji samo kada je stavljena u funkciju* (Foucault, prema Mailänder, nd:16). Ona ne samo da djeluje izravno i odmah, nego i modificira djelovanje pojedinaca, bilo da je ista već izvršena ili samo potencijalna, u sadašnjosti ili u budućnosti. Dakle, moć je način djelovanja koji djeluje na postupke drugih. Ona *potiče, izaziva, zavodi, olakšava ili otežava*' (Isto). Ovaj koncept odličan je i za analizu složenih odnosa između SS časnika, običnih čuvara i nadzornica. No, kao što pokazivanje moći ovisi o stupnju suglasnosti između čuvara, ne može se koristiti za općenitu analizu odnosa između SS i zatvorenika. Isti nisu rezultat odnosa moći, već nesimetričan odnos u kojem SS ima potpunu vlast nad zarobljenicima. Na temelju koncepta moći Eliasa Canettija, bolji je termin *potpuna dominacija* koji opisuje nesimetričan odnos moći između mučitelja (SS; funkcionalnog osoblja) na jednoj strani i žrtve njihovog ekstremnog nasilja (zatvorenica) s druge strane (Mailänder, nd:16-17). Zaključno, *najmanje je pola milijuna³¹ žena svjedočilo i pridonijelo operacijama i teroru genocidnog rata na istočnim područjima. Nacistički je režim mobilizirao generaciju mladih revolucionarnih žena koje su imale preduvjete da prihvaćaju nasilje, potiču ga i čine, u obrani ili pak kako bi nametnule njemačku superiornost. (...) Genocid je*

³¹ Ovdje se radi o ukupnom broju Njemica na svim funkcijama Nacističke stranke, a ne samo onih zaposlenih u nacističkim logorima.

bio i ženski posao. Kad dobiju priliku, žene se također uključuju u njega, čak i u njegove najkrvavije aspekte. Umanjivanje krivnje žena na nekoliko tisuća čuvarica u logorima ispranih mozgova i navedenih na krivi put ne pokazuju pravu realnost holokausta (Lower, 2014:169). Prava realnost holokausta, ona iz teorijsko-povijesnih analiza, kao i ona iz autentičnih svjedočanstava, pokazuje kako je uloga povlašćenih žena (iako brojčano manja, negoli muška) značajno utjecala na život logorašica. Psihičko i fizičko nasilje koje su čuvarice vršile nad zatvorenicama bilo je gore, nego li nasilje čuvara jer se, prvenstveno na početku boravka u logoru, nije očekivalo da će žene biti takve prema drugim ženama, a još se manje očekivalo da će veći strah u zatvorenici izazvati čuvarica, negoli najgori čuvar.

4.1.5.1. Homoseksualnost u logoru

Pojam seksualnosti između žena i danas je neugodna tema u javnosti i često proizvodi iskrivljene prikaze žena koje vole druge žene. To se najlakše može uočiti u stajalištima javnosti o seksualnom ponašanju žena u zatvoru. (...) Istina je da žene u zatvoru osjećaju ljubav i upuštaju se u seks sa drugim zatvorenicama. Iako ne postoje točne procjene, zatvorski službenici tvrde da se čak 80 posto žena u zatvoru upušta u seksualne odnose s drugim ženama. Ljubav između zatvorenica također se nedovoljno razumije i pogrešno tumači. Međutim, jasno je da žene u zatvoru stvaraju ljubavni život koji obično uključuje i seksualni aspekt (Maeve, 2004:59).

O homoseksualnosti u logoru, među odabranim autoricama, jedino je pisala Krystyna Żywulska: Na daskama između dvaju otvora sjedila je muškobanjasta Njemica (crni trokut). Na njezinim je koljenima sjedila druga, duže kose, jako ženstvena. Prodorno je gledala u svoju partnericu, a u jednom ju je trenutku poljubila u usta. Dugo je trajao taj poljubac. Teško je zamisliti nešto jezivije od toga (Żywulska, 2012:72). U koncentracijskom logoru gdje se spolna granica između žena i muškaraca nivelira, tijela postaju objekt kulturnog i političkog manipuliranja. Tijelo je često jedinim privatnim prostorom koje ostaje zatvoreniku, ali i ono se reducira do statusa objekta te u toj situaciji seksualnost potlačenih postaje jedinim fizičkim i biološkim izrazom drugosti (Podbielska, 2010).

U logoru Auschwitz dolazilo je do homoseksualnih odnosa, najčešće između povlašćenih zatvorenica (različite službenice, stubove ili blokovske) koje su imale svoje sluškinje.

većinom su to bile mlade djevojke, koje su u zamjenu za tople riječi i poljupce dobivale hranu i zaštitu.

4.2. Žensko-muški odnosi

U ovom će se poglavlju u kratkim crtama predstaviti odnosi između zatvorenica i muškaraca – čuvara i zatvorenika. Ponašanja čuvara prema zatvorenicama jako je slično ponašanju čuvarica, iako se očekivalo da će čuvarice bili dobrohotnije prema zatvorenicama.

4.2.1. Odnosi između zatvorenica i zatvorenika

Ženski logor u Auschwitzu izgrađen je nakon muškog logora, tek 1942. godine. Između dvaju logora nalazila se žičana ograda koja je trebala onemogućavati komunikaciju između zatvorenica i zatvorenika. Međutim, zatvorenici su dolazili u ženske logore većinom zbog posla popravljivanja ili čišćenja te su pritom znali, prvenstveno s blokovskim i stubovim, razmjenjivati hranu, a ponekad je dolazilo i do izravnog flerta, iako je bilo kakav vid komunikacije bio zabranjen. Żywulska opisuje kako je, dok je radila kao zapisničarka, morala paziti da ne razgovara puno s muškarcima jer: „S muškarcima nije bilo dozvoljeno razgovarati, a kazna je bila otkaz iz ovog komanda u slanje u Stafkommando“ (Kazneni komando) (Żywulska, 2012:144). Kasnije se između redaka Żywulskinog svjedočanstva može iščitati kako se s muškarcima smjelo sve raditi, osim razgovarati. Štoviše, događale su se i ljubavi bez interesa, a: kocka margarina postala je simbolom osjećaja, kao cvijeće na slobodi. Zatvorenik bi zatvorenici dao kocku margarina, a ova bi mu se zatim nekako odužila (najčešće skrovište bila je improvizirana crkvica u Birkenau). Za naklonost pojedinih žena trebalo se ponekad i boriti. Pobjeđivao je većinom onaj koji je imao kolegu u kuhinji u muškom logoru. Sretnica koja je dobila margarin, tada je postajala predmetom ljubomore i tračeva. Kolegice koje nisu imale prilike i mogućnosti, gladne su i žalosne govorile: „Što ona vidi u tom idiotu? Kako može, potkupljivica?!“ (Żywulska, 2012:41-42). Svejedno, većina

zatvorenica ipak nije odolijevala takvoj ljubavi jer su htjele biti jednako okružene makar trenutnom pažnjom i brigom muškaraca.

Razgovori i susreti s muškarcima, zatvorenicama puno znače. Osobito kad te pojedini zatvorenik podsjeća na pokojnog muža kao što to Millu opisuje u priči *Ostatnie rubli*. Želja za kontaktom s drugim spolom, nekad je toliko velika, da su zatvorenice spremne riskirati i pobjeći s novostečenim prijateljem. Upravo je sličan slučaj bio između Poljaka i poljske Židovke koji su uspjeli pobjeći iz logora, ali su ipak, nakon nekog vremena, pronađeni i ubijeni. Većina zatvorenika i zatvorenica ih u svojim memoarima opisuje kao primjer idealne i junačke ljubavi.

Halina Birenbaum je većinu vremena u logoru pokušavala izbjegavati ikakve kontakte s muškarcima. Spominje situaciju iz Kanade: „Nikada nisam našla zlato i nakit, nikada nisam ništa dobivala od muškaraca, bojala sam ih se i instinktivno ih izbjegavala“ (Birenbaum, 2001:171). Svejedno, dok je boravila u bolnici u muškom logoru, upoznala je bolničara Abrahama i zaljubila se: „Abram se o meni brinuo jednako kao što majka pazi na bolesno dijete, svako jutro mi je donosio vodu za umivanje, pobrinuo se da imam neki mirisni sapun i ručnik. Više puta mi je pomagao prilikom brisanja i češljanja, naravno, kad je imao vremena, jer se ja s jednom zdravom rukom nisam snalazila“ (Isto, 205). Żywulska je imala čak dva udvarača među zatvorenicima: Andrzeja i Waceka. Andrzej je odigrao važnu ulogu u Krystyninom kasnijem ozdravljenju, naime po nekome joj je poslao lijekove, pisao joj različite poruke, ali je na kraju, prilikom bijega, ustrijeljen. Drugi je Wacek, veliki logoraški humanitarac koji je osvojio Krystynino srce svojom dobrotom.

Jedini osvrt koji donosi Dunicz-Niwińska u vezi zatvorenika i zatvorenica je onaj prilikom dolaska u Auschwitz, gdje su ih u logoraškoj kupaoni muškarci tupom mašinom brijali pazuhe i ženske intimne dijelove, što Dunicz-Niwińska smatra još jednim u nizu njemačkih ponižavanja žena, iako su im zatvorenici govorili neka se ne boje te se ispričavali što to čine, ali nemaju izbora. S tim u vezi, Felicja Karay piše da su žene, za razliku od muškaraca usvojile određene strategije kako bi izbjegle pogoršanje vlastite situacije (Karay, prema Webster, 2004:10). Iako se većina muškaraca u logoru prestala tuširati i brijati, žene su nastavile voditi računa o osobnoj higijeni, popravljale odjeću i na sve načine pokušale zadržati ljudske, ali po mogućnosti i ženske fizičke karakteristike. Nadalje, žene su lakše podnosile neprestanu glad u logoru, naučile su se samokontrolirati, raspoređivale su obroke na

više dijelova, dok su muškarci dobiveni obrok odmah pojeli u cijelosti (Goldenberg, prema Webster, 2004:10).

Zatvorenici su za zatvorenice bili i od iznimne važnosti prilikom nabavljanja informacija: „Događalo se da je koji na tren uletio u žensku baraku, informirao nas odakle je zadnji transport, kada dolazi sljedeći i slično“ (Żywulska, 2012:155).

Levi u predgovoru knjige *Dimovi Birkenaua* piše kako je ženska situacija bila puno teža nego situacija zatvorenih muškaraca iz više razloga: slabija fizička izdržljivost pri obavljanju teških poslova koji su nekad bili i teži od muških poslova; teže su podnosile obiteljske probleme; bile su smještene pored krematorija koji su stalno radili što im je itekako djelovalo na psihu (Levi, 2007:5), autorica sama zaključuje: „Čak su i tu, u Auschwitzu bili bolji prema muškarcima, nego li prema ženama“ (Millu, 2007:162). S obzirom da su zatvorenice većinom bile okružene drugim zatvorenicama ili čuvaricama, prisutnost zatvorenika uglavnom je pozitivno predstavljena. Osim prvog susreta u sauni, većina ovdje opisanih situacija, zatvorenike predstavlja kao dobrodušne muškarce koji su zatvorenicama na različite načine (hranom, pažnjom, ljubavlju i sl.) poboljšali uvjete boravka u logoru.

4.2.1.1. *Puffkommando*

U bloku 24 u Auschwitzu 30. lipnja 1943. godine otvoren je bordel. Zatvorenici i zatvorenice nazivali su ga Puff (njem. Puffkommando), a u njemu su najčešće radile Njemice, iako postoje podaci i zapisi da su u njemu radile dobrovoljke svih narodnosti. Bordel u Auschwitzu Szmaglewska opisuje ovako: „U njemu su zaposlene u velikom broju njemačke profesionalne bludnice, ali poseglo se i za drugima. Pitanje kooptiranja stvar je tajna. Govori se da u blok 24 A idu žene same dobrovoljno, ali dešava se kadšto da je teško shvatiti što je ponukalo neke od njih da se na to odluče“ (Szmaglewska, 1947:218), dok ga ostale autorice samo spominju.

Bio je namijenjen prvenstveno za dobre zatvorenike koji bi se nakon „ispuhivanja“ u bordelu još više iskazali radeći u određenom komandu, ali i za homoseksualce (oznaka ružičasti trokut) koji bi se u bordelu trebali „izliječiti“. Većina opisa o bordelu i odnosa sa ženama dio su muških svjedočanstava, dok vrlo malen broj autorica o bordelu detaljnije piše. Za ilustraciju, navest ću opis bordela Stanisława Grzesiuka koji je u knjizi *Pięć lat kacetu*

opisao, između ostalog, probleme javne kuće u Auschwitzu: „Uglavnom su Nijemci vodili ljubav, ali i poneki Poljaci. Kołeczko je u džepu nosio fotografiju žene i djece, a kurvi je nosio proizvode koje mu je ista žena slala. Nakon njega išao je Ott i možda njih još nekoliko. Svatko bi išao, ali bilo im je neugodno pred kolegama iz istog grada koji su bili slabi i gladni, a koji bi, ako prežive, mogli vani pričati kako su oni gladovali, dok je ovaj nosio hranu prostitutkama. Ili, još gore, oni koji su bili oženjeni, bojali su se da će ljudi reći njihovim ženama za bordel“ (Grzesiuk, 2005:265). Može se pretpostaviti da žene o bordelu nisu puno pisale (neke ga nisu ni spomenule) jer vjerojatno osjećaju sram zbog svoje submisivne pozicije u njemu, a muškarci s većom slobodom i lakoćom pišu o tome jer ne vide ništa ponižavajuće u svojoj ulozi u bordelu s obzirom da su oni korisnici usluga te s tim u vezi njihova moralnost nije jednako upitna kao ženska.

4.2.2. Odnosi između zatvorenica i čuvara

Prvi susret s čuvarima u koncentracijskom logoru Auschwitz sve autorice opisuju kao sramotan i ponižavajući. Naime, prije razvrstavanja u pojedine blokove, zatvorenice su se morale skinuti, Dunicz-Niwińska opisuje trenutak majčina i njezina skidanja: „Do tog trenutka nikada jedna drugu nismo vidjele голу, a još gore je bilo za mamu i mene, što smo takve morale stajati u prisutnosti muškaraca“ (Dunicz-Niwińska, 2013:33). Općenito, žensko tuširanje je čuvare tjeralo na maksimalno izživljavanje nad ženama: „Zagrmió je divljim, ludim smijehom i uzeo crijevo, skočio na slavinu i počeo nas polijevati tom zemljanom vodom. Sadist, odvratni perverznojak. Pogledom je tražio one koje su bile najsramežljivije i na njih usmjeravao vodu“ (Żywulska, 2012:156). Toliko su bili bezobrazni da Żywulska opisuje kako se i kurvama bilo nelagodno pred njima skidati i tuširati.

Iako su potpisali izjavu kako će nasilje biti primjenjivano isključivo u slučaju nužde, čuvari su, slično kao i čuvarice, maksimalno iskorištavali svoju dominaciju. Dunicz-Niwińska ne opisuje SS-ovce kao strašne, koliko to druge autorice čine, ali ih u rijetko kojem trenutku opisuje kao pozitivne, tako se prisjeća kako joj je za vrijeme marša jedan SS-ovac bacio suhe čarape (Dunicz-Niwińska, 2013:133). Nijemce, kao negativne, spominje u jednoj situaciji kada su se, nakon ukidanja orkestra, borile za posao jer su, one koje rade, dobivale dodatan obrok: „Svaki put kad su Nijemci zaustavljali kolonu koja je išla na posao da bi je prebrojili,

jer se masa ljudi htjela istoj pridružiti, počeli su nas tući i vrištati, i što je najgore, jer bila je zima, polijevati nas hladnom vodom⁴⁴⁴ (Isto, 40).

Najgori od svih povlaštenih bio je dr. Mendele koji je radio istraživanja na Romima, patuljcima i blizancima, imao je i nadimak - Anđeo smrti. Za Żywulsku čudno kako je čovjek koji izgleda dobar i kulturno zapravo takav zločinac, iako sama nije imala, niti je opisala, podrobnija iskustva povezana s njim..

Slično kao što je Szmaglewska opisivala i imenovala čuvarice, Żywulska opisuje i imenuje čuvare: ⁵²²Ovo je Slijepi (SS-ovac staklenog oka, poznat po udaranju i izivljanju nad Židovima), ovo je hromi Źeljan (njem.Wunsch) potvrđeni, potpuni nacist koji je imao nesreću da se zaljubio u Židovku te postao predmetom ismijavanja i veselja, a jedna Hindzia, objekt njegovih uzdaha, ne zna što učiniti s tim njegovim ⁵²²osjećajem⁴⁴⁴. Ovo je elegantni Slovak: spava do jedan poslijepodne i jako se ovdje dosađuje. ⁵²²Wiener Schnitzel⁴⁴⁴ – neizmjerljivo glup Bećanin...⁴⁴⁴ (Żywulska, 2012:241).

Birenbaum je u rame ustrijelio čuvar koji ju je pokušavao ubiti metkom u srce jer je preglasno dozivala drugu zatvorenicu. Ona to objašnjava: ⁵²²Taj se čuvar valjda dosađivao i tražio nekakvu razbibrigu⁴⁴⁴ (Birenbaum, 2001:188). Osim toga, opisuje trenutak kada je uspjela spasiti šogoricu Helu od odlaska u logor jer se Hoessler smilovao njezinim molbama, ali odmah zatim ju je ošamario jer mu je Halina prišla da bi se zahvalila: ⁵²²Čudovište ostaje čudovište, čak i kada učini djelo koje se čini ljudskim⁴⁴⁴ (Isto, 140).

Jednako kao i čuvarice, čuvarima je stalo do osjećaja nadmoći nad drugom osobom: ⁵²²SS-mane slabo zanimaju sitnice koje su uznikovo blago, njih zanima to da li uznik bijedi, da li mu dršću ruke, da li mucajući moli milost. Kad je tako, tada prasnu u glasan smijeh i odu zapisavši uznikov broj. Ali ako vide preziran mir, tihi smiješak uznikov, koji kazuje da nisu kadri pokolebati njegovu ravnotežu, da mu nisu vrsni oteti ništa, makar oteli i sve – tada planu gnjevom. Tuku, muče, šibaju bičem do krvi, jer oni po svoj prilici samo zato idu među barake, da u ljudima izazovu strah i da u njemu kao i u svom smijehu načas zaborave na strahovito preneraženje, koje ih ne napušta ni danju ni noću⁴⁴⁴ (Szmaglewska, 1947:268).

Pred kraj rata Nijemci se smiruju u strahu od moguće osvete, tako Żywulska opisuje kako ih je šef komanda u kojem je radila, zajedno s drugim kolegicama, nagradio dvjema markama. Zatvorenice misle kako im je to dao ne bi li one zaboravile na sve nedaće u logoru.

Čak su im pokazivali antisovjetske filmove u kojima su Nijemci žrtve, što su zatvorenice gledale kao humorističan film.

5. ZAKLJUČAK

Više od milijun Židova i nekoliko desetaka tisuća ljudi drugih narodnosti ubijeno je u koncentracijskom logoru Auschwitz-Birkenau, jednom od simbola holokausta europskih Židova. Osim historiografskih podataka, o događajima u Auschwitzu svjedoče i brojna publicistička i književna djela koja nastaju otprilike u isto vrijeme kada nacisti prve žrtve dovode u Auschwitz. Autori logoraške književnosti stvarali su u logoru ili nakon boravka u njemu, u logoru su bili zatvarani već etablirani književnici, ali su iz logora izlazili i novi, budući književnici.

Kako je u fokusu ovog rada žensko iskustvo logora, Auschwitz je predstavljao jedinu moguću opciju istraživanja ženske traume i svjedočanstva. Iako je nasilje u logoru bilo univerzalno, žensko se iskustvo ipak pokazalo pojedinačnim. Naime, sama općenita teorijska analiza pokazuje određeni stupanj razlike između svega muškog i svega ženskog, počevši od klasične fizičke razlike do, za rad važnije, psihičke razlike koja je uvjetovana fizičkom. Zatvorenice pokazuju veću razinu samoodrživosti i samokontrole, nego zatvorenici, ali za razliku od muškaraca, (a)socijalni odnosi ono su što utječe na pad (rjeđe porast) psihičkog stanja žene. One istovremeno pokazuju nerazumijevanje prema nasilju, dok su, s druge strane, i same jednako nasilne. Iako u logor dolaze moralne i dobre, uvjeti na koje nailaze postaju zahtjevniji, te koliko god se odupirale promjeni ponašanja, ugledaju se jedna na drugu, mijenjaju se i to najčešće – nagore. Primjećuju da dobrota, poštenje i prijateljstvo u logoru nije dugog vijeka te da većinom ovisi o nacionalnom statusu i/ili o poslu kojeg zatvorenica

obavlja. One koje su imale bolje poslove, bolje su i prolazile, kako u odnosu s drugim zatvorenicama, tako i u odnosima s nadređenim im čuvaricama. Međutim, želja za moći kod čuvarica ponekad je jača i izraženija od želje za preživljavanjem zatvorenica, a kamoli od želje za dobrotom ili prijateljstvom. Čuvarice, iako u manjoj mjeri nego zatvorenice, nasilne su i prema sebi ^{»»»»} jednakima^{««««}. One čine sve kako bi se pokazale, iskazale i dokazale boljima, jačima i vrijednijima od drugih čuvarica, ali i čuvara. Čine sve radi osobnog probitka. One se bore za sebe sličnom žestinom kojom se majka bori za kćer ili kćer za majku. Zapravo, odnos između majke i kćeri je jedini odnos koji i unutar logoraških uvjeta ne gubi u tolikoj mjeri na važnosti, dok svi drugi obiteljski odnosi (između sestara, sestrični, tetki, baka i sl.) ipak doživljavaju stanovitu promjenu.

Uistinu, u logoru prijateljstva nema, ili su kratkotrajna, ponekad se zanemaruje i član obitelji ili poznanik iz prijeratnog razdoblja – sve u službi preživljavanja. Iako i same ponekad preispituju svoju krivnju, krivima se ne osjećaju jer od gore uvijek ima gora, od nasilne nasilnija. Zatvorenice se ugledaju jedna na drugu, slušaju što koja ima za reći, ali često same ostaju nedorečene jer u toj gomili istih ćelavih, mršavih i bolesnih žena teško se bilo izdvojiti.

Moć je u logoru bila jedina karakteristika koja je razlikovala žene, a one koje su je mogle upotrebljavati, često su to i činile. Želja za vladanjem drugim čovjekom bila je tolika da su se odnosi između logoraških čuvarica i zatvorenica preslikavali na odnose ^{»»»»} ravnopravnih^{««««} zatvorenica. Jača je ona koja ima poznanika u kuhinji, u bolnici, u muškom logoru; važnija je ona ljepša i deblja; najvažnija je, naravno, Njemica.

I bez obzira što se govori o ženskoj solidarnosti kao nečem općem, moralnom i normalnom, u uvjetima gdje pojedinac biva suočen sa svim nemoralnim i nenormalnim, solidarnosti, kako muške, tako i ženske - nema. Mali broj takvih prikaza i opisa, u usporedbi s ostalim spomenutim, zanemariv je, jer kako je netko jednom rekao: U logor samo nevin ulaziš.

6. LITERATURA

1. **Agamben, G.** (2008), *Ono što ostaje od Auschwitza: Arhiv i svjedok* (Homosacer III), Zagreb: Antibarbarus.
2. **Anon,** (nd), *Biografia – Liana Millu*, Na: Travasamento altervista, URL: <http://travasamento.altervista.org/liana-millu/22-biografia-liana-millu> (pregledano 11. kolovoza 2015.)
3. **Anon,** (nd), *Obozy koncentracyjne III Rzeszy – życie codzienne kobiet*, Na: o-historri.pl, URL: <http://o-historri.pl/obozy-koncentracyjne-iii-rzeszy-zycie-codzienne-kobiet/> (pregledano 05. kolovoza 2015.)
4. **Anon,** (2014), *Kobiety w Auschwitz. 72 lata temu Niemcy otworzyli na terenie obozu oddział kobiecy*, Na: Polska times.pl. URL: <http://www.polskatimes.pl/artykul/3377847,kobiety-w-auschwitz-72-lata-temu-niemcy-otworzyli-na-terenie-obozu-oddzial-kobiecy-zdjecia,id,t.html?cookie=1> (pregledano 14. srpnja 2015. godine).
5. **Anon,** (nd), *Pisarki*, Na: feminoteka.pl, URL: <http://www.feminoteka.pl/muzeum/pisarki.pdf> (pregledano 08. kolovoza 2015.)
6. **Anon,** (nd), *Halina Birenbaum. Hope is the Last to Die*, Na: books.e-oswiecim.pl, URL: <http://www.books.e-oswiecim.pl/halina-birenbaum-hope-is-the-last-to-die.html> (pregledano 11. kolovoza 2015.)
7. **Anon,** (nd), *Helena Dunicz-Niwińska*, Na: Dwie historie, URL: <http://dwiehistorie.institutlukasiewicza.pl/helena-dunicz-niwinska/> (pregledano 11. kolovoza 2015.)

8. **Badurina, N.** (2009), *Ženska svjedočenja iz koncentracijskih logora* U: Badurina, N, *Nezakonite kćeri Ilirije. Hrvatska književnost i ideologija u 19. i 20. stoljeću*, Zagreb: Centar za ženske studije.
9. **Benešić, J.** (1947), *Predgovor hrvatskom izdanju*, U: Szmaglewska, S. (1947), *Dim nad logorom Birkenau*, Zagreb: Kultura.
10. **Birenbaum, H.** (2001), *Nadzieja umiera ostatnia. Wyprawa w przeszłość*, Oświęcim: Państwowe muzeum Auschwitz-Birkenau.
11. **Borys, M.** (nd), *Nalkowska – pisarka kobiet*, URL: <https://interanal.wordpress.com/2014/06/04/nalkowska-pisarka-kobiet/> (pregledano, 07. kolovoza 2015.)
12. **Brozović, D.** (ur.), (2001), *Hrvatska enciklopedija. 3, Da-Fo*, Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža.
13. **Budrewicz, M.** (2005) *Wspomnienia przez przymat ciała. Doświadczenia kobiet – więźniarek obozu koncentracyjnego*, U: Barbarzyńca, URL: http://cyfrowaetnografia.pl/Content/5170/Strony%20od%20Barbarzynca%202005,%20nr%2010-10_Budrewicz.pdf (pregledano 07. kolovoza 2015.)
14. **Burska, L.** (1992), *Obozowa literatura*, U: Brodzka, A., *Słownik literatury polskiej XX wieku*, Wrocław; Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
15. **Butryński, R.** (2013), *Holocaust i ludobójstwo*, Na: dws-gip.pl, URL: <http://www.dws-xip.pl/reich/zaglada/oboz10.html> (pregledano 07. kolovoza 2015.)
16. **Caruth, C.** (1995), *Predgovor U: Trauma: Explorations in memory*, Maryland: The Johns Hopkins University Press.
17. **Cixous, H.** (1993), *Śmiech Meduzy*, U: *Teksty Drugie*, nr 4/5/6.
18. **Detoni Dujmić, D.** (1998), *Ljepša polovica književnosti*, Zagreb: Matica hrvatska.
19. **Dujić, L.** (2011), *Ženskom stranom hrvatske književnosti*, Zagreb: Mala zvana.
20. **Dunicz-Niwińska, H.** (2013), *Drogi mojego życia. Wspomnienia skrzypaczki z Birkenau*, Oświęcim: Państwowe muzeum Auschwitz-Birkenau.

21. **Eliacheff, C., Heinich, N.** (2004), *Majke-kćeri: odnos utroje*, Zagreb: Prometej.
22. **Foucault, M.** (2012), *The Mesh of Power*, Na: Viewpoint magazine, URL: <http://viewpointmag.com/2012/09/12/the-mesh-of-power/> (pregledano 12. kolovoza 2015.)
23. **Felman, S.** (2007), *Bilješke U: Pravno nesvjesno: suđenja i traume u dvadesetom stoljeću*. Zagreb: Deltakont.
24. **Felman, S.** (1992), *Testimony: Crises of Witnessing in Literature, Psychoanalysis, and History*. New York, London: Routledge, URL: https://doubleoperative.files.wordpress.com/2009/12/felman-shoshana_testimony1.pdf (pregledano 08. kolovoza 2015.)
25. **Freud, S.** (2000), *Uvod u psihoanalizu*, Zagreb: Stari grad.
26. **Gruenfelder, A.** (2007), *U radni stroj velikoga Njemačkog Reicha!*, Zagreb: Srednja Europa.
27. **Grzesiuk, S.** (2005), *Pięć lat kacetu*, Varšava: Książka i wiedza.
28. **Hrvatski jezični portal.** Preuzeto: <http://hjp.novi-liber.hr/index.php?show=search> (pregledano 08. kolovoza 2015.)
29. **Iwasiów I., Galant, A.** (2011), *Predgovor U: Pisarstvo kobiet pomiędzy dwoma dwudziestoleciami*, Krakov, Towarzystwo Autorów i Wydawców Prac Naukowych UNIVERSITAS.
30. **Jambrešić Kirin, R.** (1999), *Svjedočenja o domovinskom ratu i izbjeglištvu: književnoteorijski i kulturnoantropološki aspekti*. Doktorska disertacija, Zagreb: Sveučilište u Zagrebu.
31. **Jakobović Fribec, S.** (2006), *Marija Jurić Zagorka: protagonistica nenapisane povijesti hrvatskog feminizma U: Književna republika: časopis za književnost*, broj 5-6, ur. Visković, V., Zagreb: Profil.
32. **Lasić, S.** (1986), *Književni počeci Marije Jurić Zagorke (1878-1910)*. Uvod u monografiju, Zagreb: Znanje.
33. **Levi, P.** (1991), *Se questo è un uomo*, Torino: Latregua, Einaudi.
34. **Kłosińska, K.** (1999), *Ciało, pożądanie, ubranie*, Krakov: Wydawnictwo eFKa.

35. **Kovačec**, A. (2004), ur., *Hrvatska enciklopedija. 6, Kn-Mk*, Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža.
36. **Koteska**, J. (2002), *Makedonsko žensko pismo: teorija, historija i opis*, Skopje: Makedonska knjiga.
37. **Kraskowska**, E. (1993), *Kilka uwag na temat powieści kobiecej* U: Teksty Drugie, nr 4/5/6, URL: <http://tekstydrugie.pl/pl/search/search/word,Kraskowska,type,1,page,0.html> (pregledano 08. kolovoza 2015.)
38. **Lower**, W. (2014), *Hitlerove furije: Njemice u nacističkim poljima smrti*, Zagreb: Profil.
39. **Maeve**, M. K. (2004) *Društvena konstrukcija ljubavi i seksualnosti u ženskom zatvoru*, U: Govedić, N.(ur.), Treća, broj 2, Vol. VI, Zagreb: Centar za ženske studije.
40. **Mailänder**, E. (nd), *The Violence of Female Guards in Nazi Concentration Camps (1939–1945): Reflections on the Dynamics and Logics of Power*, Na: online Encyclopedia of Mass Violence, URL: http://www.massviolence.org/IMG/pdf/Enc_Mailander_eng_05_02-final_17oct14_1.pdf (pregledano 12. kolovoza 2015.)
41. **Marłęga**, K. (nd), *Literatura lagowa*, Na: Współczesność. Kulturalna Polska. Preuzeto: <http://wspolczesnosc.klp.pl/a-9235-2.html> (pregledano 15. srpnja 2015.).
42. **Mihovilović**, M. (2014), *Recenzija*, U: Lower, W., *Hitlerove furije: Njemice u nacističkim poljima smrti*, Zagreb: Profil.
43. **Milewski**, B. (nd), *Krystyna Żywulska*, Na: Music and the holocaust, URL: <http://holocaustmusic.ort.org/places/camps/death-camps/auschwitz/zywulska-krystyna/> (pregledano 11. kolovoza 2015.)
44. **Miller**, J.A. (ur.) (1993), *Seminar od Jacques Lacan, Book I: Freud's Papers on Technique 1953-1954*, New York-London: W.W. Norton.
45. **Millu**, L. (2007), *Dymy Birkenau*, Oświęcim: Państwowe Muzeum Auschwitz-Birkenau.
46. **Morawiec**, A. (2009), *Początki polskiej literatury lagrowej*, Na: wyborcza.pl, URL: http://wyborcza.pl/magazyn/1,133483,7259353,Poczatki_polskiej_literatury_lagrowej.htm (pregledano 10. kolovoza 2015.)

47. **Morawiec**, A. (2009), *Literatura w lagrze, lager w literaturze. Fakt-temat-metafora*, Łódź, Wydawnictwo Akademii Humanistyczno-Ekonomicznej w Łodzi.
48. **Novak**, T. (1996), *Buchenwald. Svjedočanstvo*, Zagreb: Alinea.
49. **Pečnik**, L., **Sindik** J. (2013), *Neki aspekti psihološke antropologije žene*, stručni rad, Na: Hrčak: portal znanstvenih časopisa Republike Hrvatske, URL: http://hrcak.srce.hr/index.php?show=clanak&id_clanak_jezik=167792 (pregledano 06. kolovoza 2015.)
50. **Podbielska**, A. (2010), *Gender i kaceti*, Na: Unigender, URL: <http://www.unigender.org/?page=biezacy&issue=04&article=06> (pregledano 13. kolovoza 2015.)
51. **Pogačnik**, J. (nd), *Kraj feminizma i ženskog pisma*, URL: http://aquilonis.hr/dodaci/pisci_na_mrezi/pogacnik_zensko-pismo.pdf (pregledano 08. kolovoza 2015.)
52. **Rees**, L. (2005), *Auschwitz : nacisti i "konačno rješenje"*, Zagreb: Golden marketing - Tehnička knjiga.
53. **Ringelheim**, J. (1985), *Women and the Holocaust: A Reconsideration of Research*, Na: Jstore.org, URL: http://www.jstor.org/stable/3174312?seq=1#page_scan_tab_contents (pregledano 11. kolovoza 2015.)
54. **Salecl**, R. (2002), *Protiv ravnodušnosti*, Zagreb: Arkzin; Sarajevo: Što, kako i za koga - WHW: Društvo za teorijsku psihoanalizu.
55. **Sereny**, G. (1994), *In quelle tenebre*, Milano: Adelphi.
56. **Shik**, N. (nd), *Sažetak, Za: In a Very Silent Screams – Jewish Women in Auschwitz-Birkenau Concentration and Extermination Camp, 1942-1945*, URL: <http://humanities.tau.ac.il/histoFry-school/files/EN-Naama-Shik.pdf> (pregledano 13. kolovoza 2015.)
57. **Sklevicky**, L. (1983), *Nužnost „ženske perspektive“ u etnologiji*. Izvorni znanstveni članak, Etnološka tribina, Vol. 11-12, No. 4-5. Preuzeto:

http://hrcak.srce.hr/index.php?show=clanak&id_clanak_jezik=119191 (pregledano 03. kolovoza 2015.

58. **Szmaglewska, S.** (1947), *Dim nad logorom Birkenau*, Zagreb: Kultura.
59. **Zlatař, A.** (2004), *Tekst, tijelo, trauma: ogledi o suvremenoj ženskoj književnosti*, Zagreb: Naklada Ljevak.
60. **Żywulska, K.** (2012), *Przeżyłam Oświęcim*, Varšava: Dom wydawniczy theu, Państwowy muzeum Auschwitz-Birkenau.
61. **Webster, E.** (2004), *Surviving the Holocaust. An Analysis of the Female Experience*, Na: The Atlas:UBC Undergraduate Journal of World History, URL: <https://ubcatlas.files.wordpress.com/2012/04/2004-webster.pdf> (pregledano 13. kolovoza 2014.)